

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BÜVEYHİLER DÖNEMİ (932-1062) İRAN VE IRAK COĞRAFYASINDA SÜNNİ-Şİİ
ZITLAŞMASI

Mehmet TAŞAN
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

ŞANLIURFA
2026

**T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**BÜVEYHÎLER DÖNEMİ (932-1062) İRAN VE İRAK COĞRAFYASINDA SÜNNÎ-Şİİ
ZİTLAŞMASI**

**Mehmet TAŞAN
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

DANIŞMAN: Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ

**ŞANLIURFA
2026**

TEŞEKKÜR

İslâm tarihinin en karmaşık ve dönüm noktalarından birini teşkil eden Büveyhîler dönemindeki mezhebî zıtlaşmaları incelediğimiz bu tez çalışması, uzun, meşakkatli fakat bir o kadar da öğretici bir yolculuğun meyvesidir. Tarih derinliklerinde, klasik metinlerin ve kadim coğrafyaların satır aralarında sürdürdüğüm bu akademik çaba, benim için yalnızca ilmi bir araştırma süreci olmakla kalmamış; zihnimin sükûnet bulduğu, kelimelerin ve kavramların dünyasında tam bir akış haline geçtiğim manevi bir terapi ve inşa süreci olmuştur.

Bu kıymetli serüvenin her aşamasında, engin bilgi birikimi, akademik vizyonu ve ufuk açıcı yönlendirmeleriyle bana yol gösteren; kıymetli vaktini, sabrını ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ'ye en derin şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Onun titiz rehberliği ve ilmi disiplini olmaksızın bu çalışmanın nihayete ermesi mümkün olmazdı. Çalışmamı titizlikle okuyarak değerlendiren, kıymetli mülahazaları, yapıcı eleştirileri ve ufuk açıcı katkılarıyla tezin bilimsel kemale ermesinde büyük pay sahibi olan değerli jüri üyeleri hocalarım Doç. Dr. Kadri ÖNEMLİ'ye ve Doç. Dr. İbrahim Hakkı İNAL'a teşekkürü bir borç bilirim. Son olarak, bu uzun ve yorucu süreçte asıl yükü omuzlayan aileme şükranlarımı sunmalıyım. Zihnimin sürekli geçmiş asırların meseleleriyle meşgul olduğu, zaman zaman kendilerinden çaldığım vakitlere rağmen bana her daim tarifsiz bir anlayış gösteren, varlığıyla sırtımı dayadığım en büyük destekçim olan kıymetli eşime ve bu sürecin yorgunluğunu tek bir tebessümüyle silip atan sevgili oğluma yürekten teşekkür ederim. Onların fedakârlığı, sabrı ve duaları olmasaydı bu çalışma eksik kalırdı. İlmi bir çabanın ürünü olan bu çalışmanın, alanına mütevazı bir katkı sunmasını temenni eder; eksikliklerin şahsıma, güzelliklerin ise ilim yolunun bereketi olduğuna inanarak çalışmamı istifadeye sunarım.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

ONAY

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
KISALTMALAR	iii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Kapsamı, Konusu, Hedefi	2
1.2. Araştırmaya Yön Veren Kaynaklar	3
1.3. Araştırmanın Tarihi Zemini	4
2. BÖLÜMLER	7
2.1. H. 4 VE 5. ASIRDA SÜNNİLİĞİN VE ŞİİLİĞİN TEŞEKKÜL VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİ	7
2.1.1. Sünnîliğin Teşekkülü	7
2.1.2. Sünnîliğin Kurumsallaşması	9
2.1.3. Şîliğin Teşekkülü	10
2.1.4. Şîliğin Kurumsallaşması	13
2.1.5. Günümüz İslam Dünyasında Şîi Nüfusun Demografik ve Jeopolitik Dağılımı	15
2.2. BÜVEYHİLER DEVLETİ ÖNCESİ ABBÂSİ DEVLETİ’NİN GENEL DURUMU	18
2.2.1. Halifelik Otoritesinin Zayıflaması ve Merkezi Otoritenin Çöküşü	18
2.2.2. Askeri Vesayetin Gölgesinde Vezirlik Ordu-Siyaset İlişkisi	20
2.2.2.1. Türk Komutanların Siyasete Müdahalesi ve Vezirlerin Konumu	21
2.2.2.2. Halifelerin Otorite Kaybı ve Bürokrasinin Çöküşü	22
2.2.3. Emîrî’l-Ümerâlık Müessesesi ve Vezirliğin İşlevsizleşmesi	22
2.2.3.1. İdari Yetkilerin Askeri Otoriteye Devri	23
2.2.3.2. Vezirlerin Emîrlerin Memuru Haline Gelmesi	23
2.2.4. Büveyhîler Döneminde Şîi Hâkimiyeti ve Bürokrasinin Dönüşümü	23
2.2.4.1. Bağdat’ın İşgali ve Siyasi Yapının Değişimi	24
2.2.4.2. Büveyhî Vezirleri ve İdari Yapı	24
2.2.5. Hukuk Sisteminin Yapısal Dönüşüm Kadılık Müessesesi, Kâdî’l-Kudâtlık ve Yargının Siyasallaşması	24
2.2.5.1. Abbâsî Devletinde Yargı Teşkilatının Temelleri ve Kadılık Makamı	25
2.2.5.2. ”Kâdî’l-Kudâtlık” (Başkadı) Kurumunun Teşekkülü ve Kurumsallaşma	26
2.2.5.3. Yargının Siyasallaşması “Mihne” Süreci ve İdeolojik Kadılaştırma	26
2.2.5.4. Bürokratik Yozlaşma, Makamların Ticarileşmesi ve İltizâm Usulü	27
2.2.5.5. Büveyhîler Döneminde Yargının Çöküşü İbn Ebi’ş-Şevârib Olayı	27
2.2.6. Abbâsî Devletinde Ordunun Yapısı	28
2.2.6.1. Horasanlı Askerlerin Ordudaki Hâkimiyeti “Ebnâû’d-Devle”	29
2.2.6.2. Ordudaki Arap Askerlerinin Varlığı ve Tasfiyesi	29

2.2.6.3. Ordudaki Türk Askerlerinin Yükselişi ve Gulâm Sistemi	29
2.2.6.4. Büveyhîler Dönemi Orduda Etnik Kutuplaşma ve İç Savaş	31
2.3. BÜVEYHÎLER DÖNEMİ SÜNNÎ-ŞİÎ ZITLAŞMASI	32
2.3.1. Büveyhîlerin Kökeni, Sosyo-Kültürel ve İnanç Yapısı	32
2.3.2. Büveyhîler Döneminde İran'ın Coğrafi ve Toplumsal Yapısı	34
2.3.2.1. Büveyhîler Döneminde Rey Şehrini Coğrafi ve Toplumsal Yapısı	36
2.3.2.2. Rey Şehrinde Yaşanan Sünnî-Şîî Zıtlaşmaları ve Çatışmaları	38
2.3.2.3. Kum, Sâve, Âve ve Hemedan'ın Coğrafi ve Toplumsal Yapısı	40
2.3.2.4. Kum, Sâve-Âve ve Hemedan'da Sünnî-Şîî Çatışmaları	42
2.3.3. Büveyhîler Döneminde Irak'ın Coğrafi ve Toplumsal Yapısı	45
2.3.3.1. Büveyhîler Döneminde Bağdat'ın Coğrafi ve Toplumsal Yapısı	47
2.3.3.2. Büveyhîler Döneminde Basra Şehrini Coğrafi ve Sosyo-Kültürel Yapısı	55
2.3.3.3. Basra Şehrinde Yaşanan Sünnî-Şîî Zıtlaşmaları ve Çatışmaları	56
2.3.3.4. Büveyhîler Döneminde Vâsıt Şehrini Coğrafi ve Sosyo-Kültürel Yapısı	58
2.3.3.5. Vâsıt Şehrinde Yaşanan Sünnî-Şîî Zıtlaşmaları ve Çatışmaları	59
2.3.3.6. Büveyhîler Döneminde Necef Şehrini Coğrafi ve Sosyo-Kültürel Yapısı	59
2.3.3.7. Necef Şehrinde Yaşanan Sünnî-Şîî Zıtlaşmaları ve Çatışmaları	60
6. SONUÇLAR	61
KAYNAKLAR	63
ÖZ GEÇMİŞ	68

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BÜVEYHİLER DÖNEMİ (932-1062) İRAN VE İRAK COĞRAFYASINDA SÜNNÎ-Şİİ ZITLAŞMASI

Mehmet TAŞAN

HARRAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa EKİNCİ

Yıl: 2026, Sayfa: 68

Büveyhîlerin M. 945 yılında Bağdat'a hâkim olması, İslâm tarihinde Sünnî hilâfet ile Şîî saltanatın bir arada bulunduğu özgün bir siyasi yapıyı ortaya çıkarmıştır. Büveyhîler dönemi (M. 932-1062) İran ve Irak coğrafyasındaki Sünnî-Şîî zıtlaşmasını, itikadî sınırların ötesinde, toplumsal ve siyasi boyutlarıyla ortaya çıkaran ve bu zıtlıkların yer yer çatışmaya dönüştüğü bir zemini ortaya çıkarmıştır.

Bu zaman diliminde, Âşûrâ ve Gadîr-i Hûm gibi Şîî ritüellerinin kamusallaşmasının ve ordudaki Türk-Deylem rekabetinin toplumsal ayrışmayı nasıl derinleştirdiğini gözlemlemekteyiz. Elde ettiğimiz bulgular, zıtlaşmanın İran coğrafyasında daha çok bölgesel siyaset ve nüfuz mücadelesi şeklinde, Irak coğrafyasında ise mahalle asabiyeti ve sokak çatışmaları biçiminde tezahür ettiğini göstermektedir. Bu kronik mezhebî gerilimin mevcut devlet otoritesini zayıflatarak Selçuklu hâkimiyetine zemin hazırladığını söylemek mümkündür.

ANAHTAR KELİMELELER: Büveyhîler, Sünnî-Şîî Zıtlaşması, Bağdat, Türk-Deylem Rekabeti

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

**SUNNI-SHIA POLARIZATION IN THE REGIONS OF IRAN AND IRAQ DURING
THE BUYID PERIOD (932-1062)**

Mehmet TAŞAN

**HARRAN UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL
DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES**

Thesis Advisor: Prof. Mustafa EKİNCİ

Year: 2026, Page: 68

The domination of Baghdad by the Buyids in 945 established a unique political structure in Islamic history, characterized by the coexistence of the Sunni Caliphate and the Shia Sultanate. This thesis examines the Sunni-Shia antagonism in the regions of Iran and Iraq during the Buyid period (932-1062), analyzing its social and political dimensions beyond mere theological boundaries.

The research analyzes how the public observance of Shia rituals, such as Ashura and Ghadir Khumm, and the Turk-Daylamite rivalry within the military deepened social polarization. The findings indicate that this antagonism manifested primarily as regional politics and power struggles in Iran, whereas in Iraq, it took the form of neighborhood factionalism and street clashes. The study concludes that this chronic sectarian tension weakened state authority, thereby paving the way for Seljuk rule.

KEYWORDS: Buyids, Sunni-Shia Antagonism, Baghdad, Turk-Daylamite Rivalry

KISALTMALAR

bkz.	bakınız
Çev.	Çeviren
H.z.	Hazreti
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	Tahkik
a.s	Aleyhisselam
vb.	ve benzeri
b.	bin
t.y	Basım Tarihi Yok
H.	Hicrî
Trc.	Tercüme eden

1. GİRİŞ

İslâm tarihinin ilk asırlarında ortaya çıkan siyasî rekabetler, zamanla itikadî ve fikhî yorum farklılıklarıyla iç içe geçerek mezhep olgusunu yalnızca teorik bir tartışma alanı olmaktan çıkarmış, şehir hayatını ve toplumsal aidiyet biçimlerini belirleyen güçlü bir kimlik zeminine dönüştürmüştür. Bu nedenle mezhep olgusunu incelemek, sadece inanç esaslarını metinler üzerinden okumak değil; toplumların sosyal, iktisadî ve siyasî dönüşümlerinin din alanındaki izleriyle birlikte değerlendirmektir.¹ Özellikle hicrî 4-5. asırlar (milâdî 10-11. yüzyıllar), mezhebî sınırların sadece ilmî metinlerde değil, şehir hayatının gündelik pratiklerinde de belirginleştiği bir dönem olarak öne çıkar.

İran ve Irak coğrafyası, tarih boyunca Şîî ve Sünnî eğilimlerin karşılaşma ve temas hatlarının yoğunlaştığı sahalardan biri olmuştur. Günümüzde Şîî nüfusun dünya Müslümanları içindeki oranına ve İran-İrak hattındaki yoğunlaşmaya dair modern veriler, bu tarihsel sürekliliğin güncel izdüşümünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.² Bununla birlikte, güncel dağılımları bir tarih açıklaması yerine koymadan, erken ve orta dönem İslâm toplumlarında mezhebî farklılaşmanın nasıl üretildiğini, hangi araçlarla kamusal alana taşındığını da anlamak mümkün olmaktadır.

Bu bağlamda kavramların tarihî anlamları önemlidir. “Şîa” kelimesinin sözlük anlamı ile dinî-siyasî bir terim hâline geliş sürecine dair başvuru kaynakları, kavramın erken dönemde nasıl kullanıldığını göstermekte ve sonraki yüzyıllardaki kurumsallaşmayı anlamaya yardımcı olmaktadır.³ Hicrî 4-5. asırlarda ise Sünnî geleneğin ana damarlarından Eş‘arî ve Mâtürîdî çizgilerin hilafet ve saltanat düzenini şer‘î bir zemine oturtan eserler üretmesi ve devletin medrese-vakıf ağı üzerinden bu çizgileri desteklemesi, Sünnîliğin kurumsal istikrarını güçlendirmiştir.⁴ Şîî gelenekte ise imâmet anlayışı ve kutsal hafızayı

¹İlyas Üzüm, “Mezhep”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/526-532.

²*Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population* (Washington D.C: Pew Research Center, Ekim 2009), 10-11; İsmail Safa Üstün, “İran”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/400-404.

³Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alf b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Sâdır, 2011), 4/2388; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğaribi'l- ur'ân* (Mektebetü-Nizâr Mustafa El-Bâz, ts.), 356.

⁴Mehmet Kalaycı, “Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (Aralık 2016), 9.

canlı tutan anlatılar, Şîî kimliğin hem itikâdî hem toplumsal boyutunu pekiştirmiştir.⁵

Büveyhîler dönemi (M. 932-1062) İran ve Irak coğrafyasında Sünnî-Şîî zıtlaşmasının hangi şartlarda derinleştiğini ve hangi alanlarda görünür hale geldiği açısından oldukça önemlidir.⁶ Büveyhîlerin yükselişi, hilafet merkezli siyasetin güç kaybettiği ve yerel hanedanların öne çıktığı bir ortamda gerçekleşmiştir.⁷ Büveyhîler hilafet kurumunu tamamen ortadan kaldırmadan, onu sembolik bir meşruiyet çerçevesinde tutarak fiilî iktidarı elde tutmayı hedeflemişlerdir.⁸ Bu siyasî yapı, mezhebî grupların kamusal görünürlük taleplerini artırmış; ritüellerin, vaaz dilinin ve mezhebî aidiyetlerinin daha fazla siyasî anlam taşımasına zemin hazırlamıştır.⁹

1.1. Araştırmanın Kapsamı, Konusu, Hedefi

Araştırma, Büveyhîlerin belirleyici olduğu 932-1062 tarih aralığını esas alır ve İran ile Irak coğrafyasına odaklanır. Bu tercih, dönemin bütün siyasî gelişmelerini ayrıntısıyla sıralamak için değil; mezhebî zıtlaşmayı üreten mekanizmaları açıklığa kavuşturmak için yapılmıştır. Bu nedenle çalışma, yalnızca çatışma anlarını değil, çatışmayı ortaya çıkaran sosyal ve siyasî şartları da birlikte değerlendirerek mezhebî gerilimin hangi koşullarda kamusal şiddete dönüştüğünü, hangi koşullarda ise daha çok söylem ve kurum düzleminde seyrettiğini tartışır.¹⁰

Çalışmanın konusu, Büveyhî iktidarı altında mezhebi kimliklerin İran ve Irak sahasında kamusal alana nasıl taşındığı ve görünürlüğün toplumsal düzeni nasıl etkilediğidir. Bu bağlamda “zıtlaşma” kavramı yalnız fizikî çatışmayı ifade etmekle kalmayarak, karşıt kimlik inşasını, ritüel rekabetini, propaganda dilini, mezhebi aidiyetlerinin taassuba dönüşmesini ve devletin düzen kurma kapasitesiyle ilişkili gerilim süreçlerini de kapsar. Özellikle vaazların denetlenmesi, taşkınlıkların çıkmasına sebebiyet veren bazı merasimlerin sınırlandırılması

⁵Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağrakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 8/269-270.

⁶Nurullah Fırat, “Büveyhî Esaretindeki Abbâsî Halifelerinin Otoritelerini Ve Sünnîliği Güçlendirme Çabaları”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (30 Haziran 2024), 177.

⁷Muharrem Akoğlu, “Büveyhîler’in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine”, *bilimname* 17/2 (ts.), 131-133.

⁸Fırat, “Büveyhî Esaretindeki Abbâsî Halifelerinin Otoritelerini Ve Sünnîliği Güçlendirme Çabaları”, 177.

⁹Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem* (Beirut-Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 14/254.

¹⁰Üzüm, “Mezhep”, 29/526-532. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/526-532.

ve buna bağlı karşı-tepkilerin ortaya çıkması, zıtlaşmanın şehir hayatında nasıl karşılık bulduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹¹

Araştırmanın temel hedefi, mezhebî zıtlaşmayı tek boyutlu bir mezhepler tarihi anlatısına indirgmeden, çok katmanlı bir süreç olarak açıklayabilmektir. Bu hedef doğrultusunda önce hicrî 4-5. asırlarda Sünnîlik ve Şiîliğin kurumsallaşma zeminini belirleyen tarihsel dinamiklere kısaca değinilir. Ardından Abbâsî merkezî otoritesinin zayıflamasıyla birlikte askerî gücün siyasette belirleyici hâle gelmesinin mezhebî rekabeti nasıl beslediği, somut kurum ve uygulamalar üzerinden izlenir.

Çalışma, İran sahasında coğrafi ve iktisadî yapının yerel güç dengeleriyle birleşerek mezhebî çeşitliliğe zemin hazırladığını, Irak sahasında ise hilafet merkezli siyasetin, askerî rekabetin ve kamusal sembollerin gerilimi daha hızlı görünür kılabilmediğini kabul eder.¹² Türk ve Deylem unsurlar arasındaki rekabetin “Dîvân-ı Ceyşeyn” gibi idarî ayrışmalarla kurumsallaşması da, gerilimin yalnız ordu içinde kalmadığını; zaman zaman toplum düzleminde karşılık bulabildiğini gösterir.¹³ B öylece tez, aynı tarihî dönemde İran ve Irak coğrafyasında zıtlaşmanın farklı kanallardan büyüyebildiğini ve benzer şartların farklı toplumsal yapılarda farklı sonuçlar üretebildiğini daha anlaşılır bir şekilde ortaya koymayı amaçlar.

1.2. Araştırmaya Yön Veren Kaynaklar

Araştırma, döneme yakın tarih anlatıları ile modern akademik çalışmaları birlikte değerlendirmektedir. . Birincil kaynaklar olay örgüsünü ve dönemin dilini taşıırken, modern çalışmalar kavramsal çerçeve kurmaya, kurumları açıklamaya ve farklı anlatıları karşılaştırmaya yardımcı olur. “Emîrî'l-Ümerâ” makamının kurulması ve yetkilerin askerî otoriteye devredilmesi gibi kritik bilgiler, İbnü'l-Esîr üzerinden takip edilerek

¹¹İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14/254; Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya' kub İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'â ibü'l-himem* (Tahran: Dâru'l-Besâir li'l-Hedemâti'l-Sekâfiyye, 1998), 7/453-457.

¹²Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* (Leiden: Birll, 1938), 240-247; Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (Leiden: Birll, 1927), 195-200; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 6/348.

¹³Ebü'l-Hasen (Hüseyn) Hilâl b. el-Muhassin b. İbrâhîm b. Hilâl es-Sâbî el-Harrânî Sâbî, *Rüsümü dâri'l-hilâfe* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Râid el-Arabiyye, ts.), 122; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 6/348

kullanılmaktadır.¹⁴ Kamu düzeninin korunması, vaaz dilinin denetlenmesi ve kamusal merasimlerin sınırlandırılması gibi başlıklarda İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntaẓam'ı belirleyici bir kaynak niteliği taşır.¹⁵

Aduddüdevle döneminde kıssacıların konuşma sınırlarının belirlenmesi, sahâbe üzerinden kışkırtıcı söylemlerin yasaklanması ve taşkınlık üretebilen bazı ritüellerin sınırlandırılması, bu kaynak çizgisiyle izlenebilmektedir. Buna karşılık şehir imarı ve kurumsal hamleler gibi alanlarda İbn Miskeveyh'in Tecâribü'l-ümem'i, siyasî tarihin düzen kurma boyutunu görünür kılmaya imkân vermektedir.¹⁶

İran sahasını anlamada coğrafya literatürü ayrı bir önem taşır. İran'ın dağlık ve stratejik derinliği yüksek yapısı, Cibâl havzasının siyasî çalkantılara açık oluşu ve yeraltı sularını yüzeye taşıyan tüneller ağı olan kâriz sistemi üzerinden şekillenen iktisadî düzen, İbn Havkal ve İstahrî gibi coğrafyacılar tarafından kullanılmaktadır.¹⁷ Kavramsal zeminde ise ansiklopedik ve sözlük kaynakları temel bir çerçeve sağlar. Mezhep kavramının tanımı ve kurumsallaşma karakteri gibi başlıklarda TDV İslâm Ansiklopedisi maddeleri ve ilgili modern çalışmalar, terminolojinin yerli yerine oturtulmasına katkı vermektedir.¹⁸

Kaynaklar kullanılırken tarihî tenkit hassasiyeti gözetilmiştir. Kronik anlatıların müellif tercihleri ve dönemin siyasî bağlamı sebebiyle taraflı yansımalar taşıyabileceği dikkate alınarak, mümkün olduğunca çapraz okuma yapılmış, devlet politikası, toplum hareketi ve kurum düzeni gibi farklı düzlemler birbirleriyle ilişkilendirilmiştir.

1.3. Araştırmanın Tarihi Zemini

Araştırmanın tarihî zemini, mezhebî farklılaşmanın hangi tarihî sorunlar etrafında görünürleştiğini ve hicrî 4-5. asırlarda neden daha keskin bir toplumsal gerçekliğe dönüştüğünü açıklamayı gerektirir. Bu çerçevede Hz. Peygamber'in vefatının ardından Müslüman toplumun Kur'an'ın yorumu ve siyasî temsiliyet sorunuyla karşılaştığı vurgulanır.¹⁹ Böylece

¹⁴İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/269-270.

¹⁵İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14/254; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'â ibü'l-himem*, 7/453-457.

¹⁶Abdulkerim Özeydin, "Aduddüdevle", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/392-393; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'â ibü'l-himem*, 7/453-457.

¹⁷İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 1938, 240-247.

¹⁸Üzümlü, "Mezhep", 29/526-532.

¹⁹Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*

mezhebî ayrışmanın yalnız itikâdî bir ayrışma olmadığı, tarihî şartların ürettiği bir sosyal-siyasî süreç olduğu daha net anlaşılır.

Bu zeminde Sünnîlik, hicrî 4-5. asırlarda daha sistematik bir kelâmî çerçeve kazanmış ve devlet-toplum ilişkisi içinde güçlü biçimde desteklenmiştir.²⁰ Şîîlik tarafında ise imamet inancı ve kutsal hafızayı canlı tutan anlatılar, Şîî kimliğin hem itikâdî hem toplumsal bir bütünlük kurmasına imkân vermiştir.²¹

Hicrî 4. asırdan itibaren siyasî zemin hızlı biçimde değişmiştir. Abbâsî hilafetinde halifelerin askerî baskılar karşısında otorite kaybına uğraması, vezirliğin işlevsizleşmesi ve malî-idarî krizin derinleşmesi, devlet düzenini kırılğan hâle getirmiştir. Bu kırılğanlığın somut göstergelerinden biri, 936'da Emîrî'l-Ümerâ makamının ihdas edilmesidir. Bu düzenleme ile halifenin idarî, malî ve askerî yetkileri fiilen bir komutana devredilmiş, vezirlik ise yetkileri önemli ölçüde sınırlandırılmış bir kâtiplik düzeyine çekilmiştir.²² Düzen kurma kapasitesi zayıfladığında, mezhebî kimliklerin kamusal alanda daha kolay görünür hâle gelmesi şaşırtıcı değildir.

Bu siyasî zemin içinde Büveyhîler, Deylem bölgesinden çıkan bir hanedan olarak yükselmiştir. Deylem coğrafyasının sarp dağlık yapısı, uzun süre korunan yerel kültür ve savaşçı gelenekler, Büveyhîlerin askerî karakterini besleyen bir arka plan sunar. Büveyhîler İran ve Irak sahasında fiilî iktidarı güçlendirdiklerinde, mezhebî tercihler yalnız inanç alanında değil, meşruiyet üretiminde de belirleyici hâle gelmiştir.²³ Büveyhîler'in hilafet merkezinin fiilen kontrol altına alınmasıyla Abbâsî halifesi sarayda dinî bir sembol konumuna çekilmiş; siyasî ve idarî yetki Büveyhî emirlerinin elinde toplanmıştır.²⁴ Bu durum, mezhebî zıtlaşmanın kamusal alanda daha görünür olmasını kolaylaştıran bir zemin üretmiştir.

Bu dönemde askerî rekabet, mezhebî gerilimi büyüten başlıca dinamiklerden biri hâline gelmiştir. Türk ve Deylem unsurları arasındaki ayrışmanın idarî yapıya yansımaları, ordu divanının Dîvân-ı Ceyşeyn adıyla ikiye ayrılması ve rekabetin kurumsallaşması, siyasî

(Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Marife, 1414/1993), 28.

²⁰Kalaycı, "Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı'daki İzdüşümleri", 33.

²¹İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/269-270.

²²İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/269-270.

²³Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 131-133.

²⁴Fırat, "Büveyhî Esaretindeki Abbâsî Halifelerinin Otoritelerini Ve Sünnîliği Güçlendirme Çabaları", 177.

istikrarı zayıflattığı gibi şehir düzenine de tesir edebilmiştir.²⁵

Sonuç olarak araştırmanın tarihî zemini, mezhebî kimliklerin kamusal alanda görünürlük kazandığı; merkezî otoritenin zayıflamasıyla güvenlik ve temsil krizlerinin derinleştiği; askerî rekabetin toplumsal gerilimi beslediği; devletin ise kimi zaman denge kurup kimi zaman dengeyi kaybettiği bir dönem gerçekliğine dayanır. Bu çalışma, söz konusu dönemi İran ve Irak coğrafyası üzerinden okuyarak, zıtlaşmanın nasıl üretildiğini ve tarihsel seyrini daha anlaşılır bir çerçevede ortaya koymayı hedeflemektedir.

---

²⁵Sâbî, *Rüsûmü dâri'l-hilâfe*, 122-123.

2. BÖLÜMLER

2.1. H. 4 VE 5. ASIRDA SÜNNİLİĞİN VE ŞİİLİĞİN TEŞEKKÜL VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİ

İslâm düşünce tarihinde ‘mezhep’ olgusunu incelemek, yalnızca inanç esaslarının metinler üzerinden okunması değil; aynı zamanda toplumların geçirdiği sosyal, iktisadi ve siyasi dönüşümlerin dindeki izlerini sürmektir. Arapça’da ‘gidilen yol, benimsenen tutum’ anlamına gelen mezhep, terim olarak dinin anlaşılması ve yaşanması sürecinde ortaya çıkan, zamanla kurumsallaşan yorum biçimlerini ifade eder.²⁶

Bu oluşumlar, sadece nassların (ayet ve hadislerin) farklı anlaşılmasından ibaret zihinsel bir faaliyetin ürünü değildir. Aksine, İslâm coğrafyasının genişlemesiyle karşılaşılan yönetim krizleri, iktidar mücadeleleri ve kültürel etkileşimler, dini anlayış farklılıklarının belirginleşerek toplumsal gruplara dönüşmesinde başat rol oynamıştır.²⁷

Bu bağlamda çalışmamızın bu bölümünde; İslâm toplumunun ana gövdesini teşkil eden Sünnîliğin ve onun karşısındaki en köklü muhalefet hareketi olan Şîîliğin, bilhassa hicri 4. ve 5. asırlardaki yapılanma süreçlerine zemin hazırlayan tarihsel ve toplumsal dinamikler ele alınacaktır.

2.1.1. Sünnîliğin Teşekkülü

Hiz. Peygamber’in (s.a.v) hayatta olduğu dönem (Asr-ı Saadet), vahyin sürekliliği ve Resûl-i Ekrem’in birleştirici önderliği(nüfuzu) sayesinde, inananlar için bir ‘bütünlük’ dönemini ifade etmektedir. Müslümanlar, inanç ve amel düzleminde karşılaştıkları her türlü sorunu doğrudan Hiz. Peygamber’e danışarak çözüme kavuşturmuşlardır. Bu durum, toplumsal ayrışmayı önleyen ve ‘bilgi-eylem’ birliğini sağlayan en temel unsurdur. Şehristânî’nin de (ö. 548/1153) belirttiği üzere, bu dönemde sahabeler arasında cüz’î görüş farkları olsa da bunlar asla keskin bir kutuplaşmaya dönüşmemiştir.²⁸

Ancak Hiz. Peygamber’in vefatıyla vahyin kesilmesi, Müslüman toplumu ‘metnin yorumu’ ve ‘siyasî temsil’ sorunuyla baş başa bırakmıştır. Hilafet tartışmalarıyla filizlenen

²⁶Üzüm, “Mezhep”, 29/526-532.

²⁷Mehmet Haberli, “İtikâdi İslam Mezheplerinin Ortaya Çıkışına Etki Eden Faktörler”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2012), 162.

²⁸eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 28.

siyasî ihtilaflar, Hz. Osman'ın şehadeti (656) ve akabinde yaşanan Cemel ve Sıffin savaşlarıyla (Fitne Dönemi) derinleşmiş; bu süreç, zihinlerde büyük günah işleyeninin durumu, kader ve imanın mahiyeti gibi kelami soruların sorulmasına yol açmıştır.²⁹

Sünnîliğin tarih sahnesine çıkışını hızlandıran en önemli etkenlerden biri, Emevî (661-750) yönetiminin izlediği siyaset ve buna karşı gelişen tepkilerdir. Emevîler, iktidarlarını meşru göstermek ve muhalif hareketleri etkisiz hale getirmek amacıyla, dönemin kader anlayışını bir yönetim aracı olarak kullanmışlardır. Literatürde 'Cebriyye' olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre; yöneticilerin iktidarda olması ve uyguladıkları baskı politikaları, Allah'ın ezeli takdirinin kaçınılmaz bir sonucudur.³⁰ Emevî idarecileri: "Bizim size yönetici olmamız Allah'ın takdiri ve bize biçmiş olduğu kaderdir" söylemiyle, kendi iradelerini ilâhî iradenin arkasına gizleyerek, halkın itaatini mutlak bir zorunluluk fikriyle (cebriyle) sağlama yoluna gitmişlerdir.³¹

Bu siyasi kaderciliğe ve Haricîlerin dışlayıcı radikalizmine karşı, toplumun sessiz çoğunluğunu (es-sevâdü'l-a'zam) koruma refleksiyle hareket eden mutedil bir damar teşekkül etmeye başlamıştır. Başlangıçta siyasi olaylarda tarafsız kalan Mürcîe'nin de etkisiyle şekillenen bu yapı, ifrat ve tefritten uzak durmayı ilke edinmiştir. Bu inanç sistemi, kendine has bir yöntem geliştirerek; 'izlenen yol, gidişat' manasındaki 'Sünnet' kavramını merkeze almış ve kendilerini 'Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat' olarak tanımlamıştır.³²

Ehl-i Sünnet kavramının terimleşmesi tedrici bir süreç izlemiştir. Tâbiîn neslinin önde gelen âlimlerinden Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/729) şu tespiti, kavramın tarihsel kökeni açısından oldukça önemlidir: "Fitne ortaya çıkıncaya kadar (hadis rivayet ederken) senet sormuyorlardı. Fitne vuku bulduğunda ise, 'Bize ravilerinizi ismen söyleyin; eğer ehl-i sünnetten iseler hadisleri alınsın, ehl-i bid'atten iseler hadisleri terk edilsin' dediler." Bu rivayet, kavramın erken dönemde ana bünyeyi, ayrılıkçı gruplardan tefrik etmek için kullanıldığını göstermektedir.³³

²⁹Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/196-203.

³⁰Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, ed. Mahmud Muhammed Kasım (Dâru-İhyâu'l-Turâsi'l-Arâbiyye, ts.), 8/4-6.

³¹İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3/2125; Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları) (Erişim 19 Mayıs 2024), 10/525-530.

³²Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, ed. M.Fuat Abdülbakî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), mukaddime/15

³³eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 44.

Sünnîlik, Hicrî 3. asırda Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) Mihne olaylarında ki direnişiyile Ehl-i Hadis kimliği üzerinden güçlenmiş; 4. ve 5. asırda ise İmam Eş'arî (ö. 324/935-36) ve İmam Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) akıl ve nakil arasında kurduğu denge ile sistemleşmiştir.³⁴ Bu süreçte Sünnî kelimciler, ilk dönem selef âlimlerinin müteşâbih ayetler karşısındaki suskunluğunu (tefvîz) terk ederek, sapkın görüşleri çürütmek adına dil kuralları çerçevesinde yorumlama (tevil) yöntemini benimsemiş ve kurumsal bir yapıya bürünmüşlerdir.

2.1.2. Sünnîliğin Kurumsallaşması

Hicri 4. ve 5. asırlar, Sünnî düşünce tarihi açısından sadece itikadî ekollerin teşekkül ettiği bir dönem değil, aynı zamanda bu ekollerin devlet eliyle bütünleşerek toplumsal bir sisteme(nizama) dönüştüğü bir evredir. Ehl-i Sünnet'in iki ana kelim kolu olan Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye mezhepleri, başlangıçta sadece inanç esaslarını savunan ilmi birer hareket iken, özellikle müteahhirûn evresinin başlamasıyla birlikte devletin idari ve hukukî yapısının temel dayanağı haline gelmiştir.³⁵ Bu süreçte Sünnîlik, ferdi bir tercih olmaktan çıkarak, devletin varlık meşruiyetini sağlayan resmi bir ideoloji hüviyeti kazanmıştır.³⁶

Sünnîliğin kurumsallaşma sürecindeki en belirleyici faktör, mezhep imamaları ve takipçilerinin geliştirdiği 'kamu hukuku' ve 'devletyönetimi' teorileridir. Bu dönemde kaleme alınan eserlerde, sadece Allah'ın sıfatları veya kader gibi metafizik konular değil; imamet/hilafet, itaat, isyan ve adalet gibi siyaset bilimini ilgilendiren meseleler de itikadî bir zeminde ele alınmıştır. Mâverdî'nin (ö. 450/1058) *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'si ile başlayan ve İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *Gıyâsü'l-Ümem*'i ile devam eden bu literatür, halifenin seçimi, yetkileri, sultana itaat ve valilerin sorumlulukları gibi konuları sisteme bağlayarak, devlet otoritesini dini bir zorunluluk(vecibe) olarak tanımlamıştır.³⁷

Bu teorik altyapı, Sünnî inancın devlet yöneticilerinin eliyle ve himayesiyle geniş kitlelere yayılmasına olanak sağlamıştır. Bu tarihi ittifakın en somut ve güçlü örneği Büyük

³⁴eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 104-105.

³⁵eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 45.

³⁶Abdulkerim Özeydin, "Nizâmiye Medresesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/188-191.

³⁷Mehmet Erkal, "el-Ahkâmü's-Sultâniyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/555-556; Şükrü Özen, "Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/61-63.

Selçuklu Devleti (1040-1308)döneminde yaşanmıştır. Şîf-Bâtînî hareketlerin (özellikle Fâtımîler ve İsmâîlîlerin) siyasi ve ideolojik tehditlerine karşı, Selçuklu sultanları ve ünlü vezir Nizamülmülk, (ö. 485/1092) ‘Sünnî İhyası’ olarak adlandırılan bir politika izlemişlerdir.³⁸ Bu politikanın merkezi üssü ise Nizamiye Medreseleri olmuştur. Bağdat, Nişabur ve İsfahan gibi merkezlerde kurulan bu medreseler, Eş’arî ve Mâtürîdî kelimelerini müfredatın merkezine yerleştirerek, devletin ihtiyaç duyduğu kadı, müftü ve bürokrat sınıfını bu inanç üzere yetiştirmiştir.³⁹

Böylece, Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi otoritelerin çabalarıyla Ehl-i Sünnet akidesi, medrese aracılığıyla hem halk nezdinde kökleşmiş hem de devletin resmi mezhebi olarak tescillenmiştir.⁴⁰ Bu yapı, Selçukluların ardından gelen devletler tarafından da bir miras olarak devralınmıştır:

Eyyübîler (1171-1462); Selahaddin Eyyübî (ö. 589/1193), Mısır’da Fâtımîlerin (909-1171) Şîî mirasını tasfiye ederken, kurduğu medreselerle bölgeyi yeniden Sünnîleştirmiş ve Eş’arî akidesini devletin temel politikası haline getirmiştir.⁴¹

Osmanlılar; kuruluşlarından itibaren gaza ruhu ve derviş zümreleriyle irtibatlı olan Osmanlı Devleti, kurumsallaşma sürecinde Mâtürîdî-Hanefî çizgisini benimsemiş; ilmiye sınıfını devlet bürokrasisinin aslî bir unsuru yaparak Sünnîliği cihanşümül bir imparatorluk ideolojisine dönüştürmüştür.⁴²

Sonuç olarak; Eş’arî ve Mâtürîdî ekolleri, yazdıkları eserlerle hilafet ve saltanat makamlarını şer’î bir zemine oturtmuş; buna karşılık devlet yöneticileri de medreseler ve vakıflar yoluyla bu mezheplerin yayılmasını finanse etmiştir. Din ile devlet arasındaki bu karşılıklı bağımlılık, Sünnîliğin İslâm dünyasında kalıcı ve hâkim güç olmasını sağlayan temel dinamik olmuştur.

2.1.3. Şîîliğin Teşekkülü

İslâm düşünce tarihinde siyasi ve itikâdî tartışmaların en önemli odak noktalarından

³⁸Abdulkerim Özeydin, “Nizâmülmülk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/194-196.

³⁹Yusuf Şevki Yavuz, “Eş’ariyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/447-455.

⁴⁰Muhiddin Okumuşlar, “Ehl-i Sünnetin Kurumlaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/1 (31 Mayıs 2008), 140.

⁴¹Ayşe Çekiç, “Selçuklulardan Eyyübîlere Sünnî-İslam Devlet Siyasetinde Mısır’ın Yeri ve Önemi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Aralık 2018), 134.

⁴²Kalaycı, “Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı’daki İzdüşümleri”, 33.

birini teşkil eden Şîlik, hem tarihsel kökenleri hem de geliştirdiği imamet nazariyesiyle ana bünyeden ayrılan en köklü harekettir. Arapça ‘ş-y-a’ kökünden türeyen Şîa kelimesi, sözlükte ‘bir kimsenin taraftarı olmak, yardımcı olmak, bir işi gerçekleştirmek için bir kimsenin etrafında toplanmak’ gibi manalara gelmektedir.⁴³ Kelime, Kur’an-ı Kerim’de ‘taraf/fırka’ anlamında kullanıldığı gibi (el-Hicr 15/10), Hz. İbrahim’in Hz. Nuh’un yolundan giden bir takipçisi olduğunu belirtmek için “*Onun şîasından (taraftarlarından/yolundan gidenlerden) biri de İbrahim’dir*” (es-Sâffât 37/83) şeklinde de yer almaktadır.⁴⁴ Terimleşme sürecinde ise kelime, genel anlamından sıyrılarak belirli bir zümreyi ifade eder hale gelmiştir.

Şîlik, terim olarak; Hz. Muhammed’in (s.a.v) vefatından sonra devlet başkanlığının (hilafetin) ve dini önderliğin (imamet), nass (ayet veya hadisli delil) ve tayin yoluyla Hz. Ali’ye ve sonrasında onun soyuna ait olduğuna inanan; bu inancı dinin asli bir rüknü sayan toplulukların müşterek adıdır.⁴⁵ Ehl-i Sünnet’in ‘imamın (halifenin) seçim ve şûra yoluyla belirlenmesi’ ilkesine karşılık Şîî öğretisi, imamet beşerî tercihlere bırakılamayacak kadar hayati bir mesele olduğunu savunur. Onlara göre imamet, tıpkı peygamberlik gibi ilahi bir lütuftur ve imam olacak kişinin bizzat Allah ve Resulü tarafından ismen belirlenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Şîlik, Hz. Ali’ye duyulan insanî bir sevgiden öte, onun Allah tarafından seçilmiş, günahsız ve hata yapmaktan korunmuş bir rehber olduğu inancına dayanır.⁴⁶

Şîiliğin teşekkül sürecindeki en belirleyici tarihsel dayanak, Gadîr-i Hum hadisesidir. Şîî kaynaklarına ve bu görüşü benimseyen müelliflere göre; Hz. Peygamber (s.a.v), Veda Haccı dönüşünde Mekke ile Medine arasındaki Gadîr-i Hum mevkiinde kabileyi durdurmuş ve Hz. Ali’nin elinden tutarak meşhur hutbesini irad etmiştir. Bu hutbede Resûl-i Ekrem’in, “Ben kimin mevlâsı isem, Ali de onun mevlâsıdır.” buyurduğu rivayet edilmektedir.⁴⁷ Şîî kelimciler, buradaki ‘mevlâ’ kelimesini tasarruf yetkisine sahip yönetici, efendi, daha layık (evlâ) manasında yorumlayarak, bu hadisenin Hz. Ali’nin hilafetine dair açık bir atama olduğunu iddia etmişlerdir. Buna karşın Sünnî âlimler, aynı kelimeyi dost, yardımcı, sevilen

⁴³İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, 4/2388.

⁴⁴Ebü’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi’l- ur’ân* (Mektebetü-Nizâr Mustafa El-Bâz, ts.), 356.

⁴⁵eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, 169.

⁴⁶Mustafa Öz, “Şîâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/111-114.

⁴⁷Ebü Muhammed el-Hasen b. Mûsâ b. el-Hasen b. Muhammed el-Bağdâdî Nevbahtî, *el-Ma âlât ve’l-fıra , Ta’âdâdü fıra t’ş-Şî’a, Me âhibü’l-fıra* (Beyrut-Lübnan: Dâru’l-Reşâd, 1412/1992), 18.

kişi olarak tevil etmiş ve bağlamın Hz. Ali'ye olan sevgi ve sadakati pekiştirmek olduğunu savunmuşlardır.

Şiî inanç sisteminde bu atama fikri, Kur'an ayetleriyle de temellendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Mâide sûresi'nin 67. ayetindeki “*Rabbinden sana indirilene tebliğ et, eğer bunu yapmazsan elçilik görevini yerine getirmemiş olursun.*” emrinin, Hz. Ali'nin velayetini ilan etmek için indiği öne sürülmüştür. Akabinde, yine Mâide sûresi'nin 3. ayetinde yer alan “*Bugün sizin dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım...*” ifadesinin de Gadîr-i Hum günü nazil olduğu ve dinin kemale ermesinin ancak Hz. Ali'nin imametinin ilanı ile gerçekleştiği savunulmaktadır. Şiî müfessirlere göre, Hz. Ali'nin velayeti olmadan din eksik kalır ve tamamlanmış sayılmaz.⁴⁸

Bu itikâdî kabullerin siyasi yansıması olarak Şiîler, Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından Benî Sâide Sakifesi'nde yapılan görüşmelerle halife seçilen Hz. Ebû Bekir, ardından Hz. Ömer (ö. 644) ve Hz. Osman'ın (ö. 656) yönetimlerini gayrimeşru kabul etmişlerdir. Onlara göre, ilk üç halife ve onları destekleyenler, Hz. Ali'nin ilahi bir hükümle belirlenmiş olan hakkını gasp etmişlerdir. Bu inanç, Şiî literatüründe ‘Tevellî’ (Ehl-i Beyt'i ve onları sevenleri sevmek) ve ‘Teberrî’ (Ehl-i Beyt'in düşmanlarından ve haklarını gasp edenlerden uzaklaşmak/onları sevmemek) prensiplerini doğurmuştur.⁴⁹

İlk üç halife döneminde ki bu siyasî muhâlif duruş, Emevîler döneminde daha keskin ve kelamî bir yapıya bürünmüştür. Özellikle Kербela Hadisesi (H. 61/680) ve Hz. Hüseyin'in şehadeti, Şiîliğin teşekkülünde bir kırılma noktasıdır. Bu olaydan sonra Şiîlik, sadece siyasi bir Ali taraftarlığı olmaktan çıkmış; zulme uğramışlık psikolojisi, intikam duygusu ve manevî nüfuz sahibi önder arayışıyla bütünleşen bir kurtuluş fikrine dönüşmüştür.⁵⁰ Emevî yönetimini zalim ve gaspçı olarak nitelendiren Şiîler, gerçek halifelerin Hz. Ali (ö. 661) ve Hz. Fâtıma (ö. 632) soyundan gelen masum imamlar olduğunu, dolayısıyla Emevî ve sonrasında Abbasî iktidarlarının meşruiyetinin bulunmadığını savunmuşlardır.⁵¹ Hatta bazı aşırı gruplar hariç tutulursa, ana akım Şiîlik (İmâmiyye), imamların siyaseten etkisiz hale

⁴⁸Ethem Ruhi Fırlalı, “Gadîr-i Hum”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/279-280.

⁴⁹Nevbahtî, *el-Ma âlât ve'l-fıra*, *Ta'dâdü fıra ı's-Şî'a*, *Me âhibü'l-fıra*, 22; Mustafa Öz, “Teberrî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/214-215.

⁵⁰eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 170-171.

⁵¹Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî Şeyh Mufid, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Hucecillahi ale'l-İbâde* (Beyrut-Lübnan: Müessesetü'l-Beytü li-İhyâ'it-Turâs, 1429/2008), 2/32-40.

getirilseler dahi, manevi otoritenin kıyamete kadar onlarda olduğunu inanç sistemlerinin merkezine yerleştirmiştir

2.1.4. Şîliğin Kurumsallaşması

İtikâdî mezhepler tarihi içerisinde Şîlik, tarihsel süreçte Keysâniyye, Zeydiyye ve İsmailiyye gibi pek çok farklı kola ayrılmış olsa da; günümüzde Şîa denildiğinde akla gelen ve bu şemsiye kavramın en geniş temsil kabiliyetine sahip olan kolu Ca'feriyye olarak bilinen İmâmiyye'dir (İsnâaşeriyye/On İki İmam Şîliği). İmâmiyye'nin diğer Şîî fırkalardan ve Ehl-i Sünnet'ten ayrıştığı, kendi kimliğini üzerine inşa ettiği en temel esas 'İmâmet' nazariyesidir. Bu anlayışa göre din ve dünya işlerinin sevk ve idaresi, insanoğlunun sınırlı aklına ve değişken tercihlerine bırakılamayacak kadar hayati bir meseledir. Yüce Allah, insanlığı hidayete erdirmek için nasıl peygamberler göndererek nübüvvet kurumunu tesis etmişse; peygamberden sonra da dinin muhafazası ve hükümlerin uygulanması için imâmet kurumunu devam ettirmelidir. Bu gereklilik, Allah'ın kullarına olan lütfunun bir tecellisi olup (Lütuf Nazariyesi), imamın belirlenmesi beşerî bir seçimle değil, ancak ilahi bir tayinle mümkündür.⁵²

İmâmiyye ekolünün inanç sistemine göre, Hz. Peygamber'den sonra ümmetin idaresi, bizzat Allah ve Resulü tarafından seçilmiş olan Hz. Ali'ye ve onun soyundan, Hz. Fâtıma kanalıyla gelen on bir imama aittir. Toplamda on iki kişiden oluşan bu silsilenin son halkası, on birinci imam Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/874) oğlu Muhammed b. Hasan el-Mehdî'dir (d. 255/869). İmâmî inanca göre bu son imam ölmemiş, Allah'ın emriyle 'Gaybet' âlemine (gözlerden gizlenme durumuna) intikal etmiştir. O, kıyamete yakın bir zamanda Mehdî-i Muntazar (Beklenen Kurtarıcı) olarak zuhur edecek ve zulümle dolmuş olan yeryüzünü adaletle dolduracaktır.⁵³

Şîliğin kurumsallaşma sürecinde ve hem fikhî hem de kelâmî bir mezhep hüviyeti kazanmasında, silsilenin altıncı halkası olan Câfer es-Sâdık (ö. 148/765) kilit bir rol oynamaktadır. Emevî Devleti'nin yıkılıp Abbâsî Devleti'nin kurulduğu (h. 132/750) sancılı bir geçiş döneminde yaşayan Câfer es-Sâdık, dedesi Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) Kербela'da yaşadığı acı tecrübeden ve amcası Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) başarısız isyan girişiminden

⁵²Mustafa Öz, "İmâmiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/207-209.

⁵³eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 39; Nevbahî, *el-Ma âlât ve'l-fıra*, *Ta'dâdü fıra ı's-Şî'a*, *Me âhibü'l-fıra*, 90-95; Ethem Ruhi Fiğlalı, "İsnâaşeriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2001), 23/142-147.

dersler çıkararak, siyasi mücadele yerine ilmî ve kültürel inşaya yönelmiştir.⁵⁴ O, siyaseten sessiz kalmayı tercih ederken, ilim meclislerinde İmâmiyye Fıkhı'nın (Câferî Fıkhı) temellerini atmış ve Şiîliğin hukuki altyapısını sistemleştirmiştir.⁵⁵

Câfer es-Sâdık dönemi, hem Ehl-i Sünnet hem de Şiî dünyasında büyük fikhî ve itikadî tartışmaların yaşandığı bir tedvin çağıdır. Zeydîlerin ve Hz. Hasan (ö. 49/669) soyundan gelenlerin iktidara karşı silahlı ayaklanma yöntemini benimsemelerine karşın; Câfer es-Sâdık, devlet otoritesiyle doğrudan çatışmaktan kaçınmış ve Takiyye (tehlike anında inancını gizleme veya muhalif görünmeme) prensibini kurumsal bir stratejiye dönüştürmüştür.⁵⁶ Bu yapıcı ve temkinli tutum, onun Medine'de geniş bir ilim halkası kurmasına, Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi Sünnî inanç sisteminde imam olarak kabul edilen âlimlerin dahi kendisinden istifade etmesine ve en önemlisi Şiîliğin teorik çerçevesini çizen Hişâm b. Hakem (ö. 198/814) gibi öğrencilerin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Bu talebeler, imametin nass (tayin) ve ilim (vehbî bilgi) yoluyla babadan oğula geçtiği fikrini kelimî delillerle savunmuşlardır.⁵⁷

Câfer es-Sâdık'tan sonra imâmet, oğlu Musa el-Kâzım'a (ö. 183/799) intikal etmiştir. Dört Abbâsî halifesi; Mansûr (ö. 158/775), Mehdî-Billâh (ö. 169/785), Hâdî-İlelhak (ö. 170/786) ve Hârûnürreşîd (ö. 193/809) dönemine tanıklık eden Musa el-Kâzım dönemi, Şiîliğin içe kapanarak kendi itikadî sınırlarını belirginleştirdiği bir evredir. Özellikle Hârûnürreşîd'in baskıcı politikaları ve Musa el-Kâzım'ın uzun yıllar hapiste tutulması ve hurma (veya yemek) ile zehirlenilerek öldürülüp Bağdat köprüsü üzerine bırakılması Şiî toplumunda mazlumiyet bilincini pekiştirmiştir.⁵⁸ Bu dönemde Câfer es-Sâdık'ın yetiştirdiği kelimciler, özellikle Hişâm b. Hakem öncülüğünde; imamın masumiyeti, imametin peygamberliğin bir devamı olduğu ve imamın bilgisinin kaynağı gibi konularda derinlemesine tartışmalar yaparak mezhebin itikadî omurgasını güçlendirmişlerdir.⁵⁹

İmâmiyye tarihinin siyasi açıdan en ilginç kırılma noktası ise sekizinci imam Ali er-Rızâ (ö. 203/818) döneminde yaşanmıştır. Abbâsî halifesi Me'mûn (ö. 218/833),

⁵⁴Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/1-3.

⁵⁵Şeyh Mufid, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Hucecillahi ale'l-İbâde*, 2/179.

⁵⁶Mustafa Öz, "Takiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/453-454.

⁵⁷Şeyh Mufid, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Hucecillahi ale'l-İbâde*, 2/194-195; eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 200-202.

⁵⁸Şeyh Mufid, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Hucecillahi ale'l-İbâde*, 2/240-244.

⁵⁹eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, 200.

imparatorluk bünyesindeki Şîî muhalefeti sisteme bütünleştirmek ve siyasi gerilimi düşürmek amacıyla benzeri görülmemiş bir adım atmıştır. Me'mûn, İmam Ali er-Rızâ'yı Medine'den Horasan'ın yönetim merkezi Merv'e getirtmiş ve onu kendi veliahdı olarak tayin ettiğini ilan etmiştir.⁶⁰ Bu karar, Şîîler için tarihi bir fırsat gibi görünse de Bağdat'taki Abbâsî ailesi ve Sünnî bürokrasi tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Halife Me'mûn, çıkan isyanları bastırmak ve durumu kontrol altına almak için Ali er-Rızâ ile birlikte Bağdat'a doğru yola çıkmış, ancak Tûs şehrine varıldığı esnasında Ali er-Rızâ (kuvvetle muhtemel üzüm veya nar suyuyla zehirlenerek) vefat etmiştir.⁶¹ Bu olay, Şîîlerin devlet başkanlığına en çok yaklaştıkları an olarak tarihe geçmiş, ancak sonucun hüsrarla bitmesi Şîî siyaset teorisinin tamamen beklenen kurtarıcı (Mehdî) fikrine evrilmesine neden olmuştur.

Süreç içerisinde baskıların artmasıyla birlikte, on birinci imam Hasan el-Askerî(ö. 260/874) hayatının büyük kısmını Samarra'da, Abbâsî ordusunun gözetimi altında geçirmiştir.⁶² Henüz 28 yaşında vefat ettiğinde, zahirde bir erkek evlat bırakmamış olması, Şîî toplumu içinde 'Hayret Dönemi' olarak adlandırılan büyük bir kriz ve şaşkınlığa yol açmıştır. İmametin kesintiye uğraması tehlikesi karşısında, önde gelen Şîî uleması (Sefirler), Hasan el-Askerî'nin gizli bir oğlu olduğunu -ki bu Muhammed b. Hasan'dır (d. 255/869)- ve bu çocuk öldürülme korkusundan dolayı Allah'ın emriyle gaybete çekildiğini duyurmuşlardır.⁶³ Böylece imam sayısı on ikide sabitlenmiş; Gaybet-i Suğra (Küçük Gizlilik) ve ardından gelen 'Gaybet-i Kübra' (Büyük Gizlilik) dönemleriyle birlikte, Kâim Mehdî inancı İmâmiyye'nin temel varlık sebebi haline gelmiştir.⁶⁴

2.1.5. Günümüz İslam Dünyasında Şîî Nüfusun Demografik ve Jeopolitik Dağılımı

Çağdaş İslam dünyasının mezhepler coğrafyası ve demografik yapısı üzerine yapılan sosyolojik ve istatistikî çalışmalar, Müslüman nüfusun büyük çoğunluğunun Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat şemsiyesi altında toplandığını göstermekle birlikte, Şîî nüfusun da küçümsenmeyecek bir orana sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Günümüzde dünya genelindeki Müslüman nüfusun yaklaşık %10 ila %15'lik bir dilimine tekabül ettiği tahmin

⁶⁰Şeyh Mufid, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Hucecillahi ale'l-İbâde*, 2/259.

⁶¹Şeyh Mufid, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Hucecillahi ale'l-İbâde*, 2/270.

⁶²Şeyh Mufid, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Hucecillahi ale'l-İbâde*, 2/313.

⁶³Nevbahtî, *el-Ma âlât ve'l-fıra*, *Ta'âdû fıra* i'ş-Şî'a, *Me âhibü'l-fıra*, 105-106.

⁶⁴Avni İlhan, "Gaybet", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/410-412.

edilen Şîîler, salt sayısal bir azınlık olmanın ötesinde, stratejik ve jeopolitik açıdan kritik bölgelerde yoğunlaşmış durumdadırlar. Bu oran, farklı sayım metotlarına ve "Şîî" tanımının kapsamına (Zeydîler, İsmâîlîler ve Nusayrîler/Alevilerin dahil edilip edilmemesine) göre değişkenlik arz etse de genel akademik kabul %10-15 bandındadır.⁶⁵

Şîî nüfusun küresel dağılımına bakıldığında, bu kitle dağınık bir yapıdan ziyade belirli bir coğrafi kuşak üzerinde "çoğunluk" veya "etkin azınlık" olarak varlık göstermektedir. Şîîliğin, özellikle İmâmiyye (İsnaaşeriyye) kolunun devletin resmi mezhebi veya hâkim unsuru olduğu ülkelerin başında İran İslam Cumhuriyeti gelmektedir. 16. yüzyılda Safevî Devleti'nin kuruluşuyla birlikte kitlesel bir mezhep değişikliği yaşayan İran, bugün dünya Şîî nüfusunun en yoğun olduğu merkezdir ve nüfusunun %90-95'i bu mezhebe mensuptur.⁶⁶ İran'ı, nüfusunun yaklaşık %60-65'inin Şîî olduğu tahmin edilen ve tarihsel süreçte Necef ve Kerbela gibi Şîîliğin en kutsal havzalarını barındıran Iraktakip etmektedir.⁶⁷ Kafkasya coğrafyasında ise, Sovyet dönemindeki sekülerleşme politikalarına rağmen halkının %65-75'i Caferî fıkına tabi olan Azerbaycan, Şîî nüfusun çoğunlukta olduğu nadir ülkelerden biridir.⁶⁸

Ortadoğu'nun demografik dengeleri açısından en karmaşık yapıya sahip ülkelerinden biri olan Lübnan'da ise Şîîler, Sünnîler ve Hıristiyan Maruniler ile birlikte ülkenin asli kurucu unsurlarından biridir. Kesin nüfus sayımlarının siyasi hassasiyetler nedeniyle yapılamadığı Lübnan'da, Şîîlerin (özellikle Hizbullah ve Emel Hareketi tabanlı) Müslüman nüfus içinde en büyük, genel nüfus içinde ise oldukça yüksek bir çoğunluğu (%27-30 civarı) temsil ettiği bilinmektedir.⁶⁹

⁶⁵ *Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population*, 10-11; Cemil Hakyemez, "Günümüz Ortadoğu İslâm Coğrafyasında Şîî ve Şîîlerin Durumu Üzerine Bir İnceleme", *Mezhep Araştırmaları Dergisi* 16/1 (Bahar 2023), 184.

⁶⁶ Üstün, "İran", 22/400-404; *Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population*, 10.

⁶⁷ *Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population*, 11; Mustafa Öz, "Necef", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/486-487; Mustafa Öz, "Kerbela", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/271-272.

⁶⁸ *Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population*, 10; Ziya Musa Bunyatov, "Azerbaycan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/317-322.

⁶⁹ *Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population*, 10; Rüveyda Andırırbu, "Bütünleşemeyen Lübnan'da Temel Siyasi Aktör Olarak Dini Gruplar", *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 2/2 (11 Aralık 2020), 193; DİA, "Lübnan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 27/243-244.

Körfez bölgesinde ise Bahreyn, yönetici elitin Sünnî olmasına karşın halkın çoğunluğunun (%60-70) Şîî olduğu özgün bir demografik yapı arz etmektedir.⁷⁰

Şîî nüfusun "çoğunluk" olmadığı ancak siyasi, kültürel ve demografik açıdan "azımsanmayacak bir oranı" temsil ettiği ülkeler de İslam coğrafyasının geniş bir sathına yayılmıştır. Bu bağlamda Yemen, kendine has bir Şîîlik anlayışı olan Zeydiyye mezhebinin kalesi konumundadır.⁷¹ Yemen nüfusunun yaklaşık %35-40'ını oluşturan Zeydîler, İran merkezli İmâmiyye Şîîliğinden fikhî ve itikadî olarak ayrışsalar da genel Şîî şemsiyesi altında değerlendirilmektedirler.⁷² Basra Körfezi'nin diğer ülkelerinde, özellikle Kuveyt, Katar ve Suudi Arabistan'ın doğu bölgelerinde (Ahsa ve Katif) yerleşik Şîî topluluklar bulunmaktadır.

Güney Asya ve Orta Asya hattında ise Pakistanve Afganistan, sayısal olarak dünyanın en büyük Şîî azınlıklarına ev sahipliği yapmaktadır. Pakistan'da genel nüfusun neredeyse dörtte biri diyebileceğimiz %10-15'i (yaklaşık 20-30 milyon kişi), Afganistan'da ise özellikle Hazara etnik kimliğiyle örtüşen %10-15'lik bir kesim Şîî inancına mensuptur.⁷³

Türkiye söz konusu olduğunda ise durum daha spesifik bir terminolojik ayrımı gerektirmektedir. Türkiye'de klasik anlamda Caferî/İsnaaşeriyye Şîîliği (genellikle Iğdır, Kars ve İstanbul'daki belirli kesimler) %3-4 gibi sınırlı bir oranda iken, Alevî-Bektaşî nüfusun genel nüfusa oranı (tahmini %15-20) dikkate alındığında, Ehl-i Beyt sevgisi ve Ali taraftarlığı bağlamında geniş bir kitle ortaya çıkmaktadır.⁷⁴ Ancak akademik tasnifte Anadolu Aleviliği, ortodoks Şîîlikten (İran tipi Caferilikten) farklı, senkretik ve tasavvufi yönü ağır basan bir yorum olarak ele alınmaktadır.⁷⁵

⁷⁰*Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population*, 10.

⁷¹Cengiz Tomar, "Yemen", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/401-406.

⁷²*Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population*, 10; Fatih Yücel, "Zeydiyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/331-338.

⁷³*Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population*, 10; Abdulhamit Birışık, "Pakistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/149-153; Mehmet Saray, "Afganistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/401-408.

⁷⁴Neriman Morkoç, "Türkiye'de Caferilerin Mezhebi Kimliklerinden Dolayı Yaşadıkları Dışlanma ve Ayrımcılık", *Akademik Hassasiyetler Dergisi* 10/23 (01 Aralık 2023), 347; *Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population*, 10; Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşîlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/373-379.

⁷⁵Ahmet Yaşar Ocak, "Alevî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/368-369.

Son olarak Orta Asya'da Türkmenistanve Tacikistan gibi ülkelerde de (özellikle Pamir bölgesindeki İsmâîlîler) azımsanmayacak oranda Şîî grupların varlığı bilinmektedir.⁷⁶

Özetle, İslam dünyasındaki Şîî nüfus, Basra Körfezi'nden Akdeniz'e, Kafkaslardan Güney Asya'ya uzanan geniş bir hilal üzerinde; kimi yerde siyasi iktidarın sahibi, kimi yerde ise sosyokültürel muhalefetin temsilcisi olarak varlığını sürdürmektedir.

2.2. BÜVEYHÎLER DEVLETİ ÖNCESİ ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU

İslâm tarihinin en uzun ömürlü hanedanlarından biri olan Abbâsîler, ilk asırlarında tesis ettikleri merkezî otoriteyi ve iktisadî refahı, hicrî üçüncü asrın ikinci yarısından itibaren muhafaza etme noktasında zorlanmışlardır. Devletin bünyesinde meydana gelen bu sarsıntı, yalnızca dönemsel bir idari kriz değil, siyasi, askerî ve malî yönlerdeki zayıfladığı kapsayan yapısal bir süreci ifade etmektedir. Kuruluş devrinde devletin bekası için bir güvence olarak görülen askerî unsurlar, zamanla siyasetin merkezine yerleşerek halifeleri baskı altına almış ve yönetimde çift başlı bir iktidar problemini doğurmuştur. Saray bürokrasisinin felce uğraması ve taşra teşkilatı üzerindeki denetimin gücünün kaybolması, imparatorluğun uç bölgelerinde erklerin harekete geçmesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, Tavâif-i Mülûk olarak adlandırılan yerel hanedanların ortaya çıkışı, İslâm coğrafyasının siyasi birliğini parçalamış ve Abbâsî hilâfetini sadece manevi bir sembole indirgemeye başlamıştır.⁷⁷ Devletin gelirlerinin azalması ve ordunun maaş taleplerinin karşılanamamasıyla birlikte derinleşen bu buhran, toplumsal huzursuzluğu artırmış ve dış tehditlere karşın devleti savunmasız hale getirmiştir.⁷⁸ Siyasî istikrârın bozulması, askerî vesayetin kurumsallaşma ve devlet çarklarının işleyemez hale gelmesiyle halifelik kurumunun mutlak otoritesi sarsılmış ve çöküş sürecini hızlandırmıştır

2.2.1. Halifelik Otoritesinin Zayıflaması ve Merkezi Otoritenin Çöküşü

Abbâsî Devleti'nin 750 yılında kuruluşu, İslâm tarihinde sadece bir hanedan değişikliği değil, aynı zamanda devlet teşkilatında ve toplum yapısında köklü bir dönüşümün başlangıcıdır. Ancak devletin ilk yüzyılındaki ihtişamı, Hicrî 3. (Miladi 9.) asrın ortalarından itibaren yerini derin bir siyasi krize bırakmıştır. Tarihçi İbn Haldûn (ö. 808/1406), bu

⁷⁶Mapping the Global Muslim Population: A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population, 41.

⁷⁷İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 7/65.

⁷⁸Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/43.

çöküşün miladını, Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah'ın (247/861) yılında, bizzat kendi göreve getirdiği Türk komutanlar (Bağır, Boğa el-Kebir, Vasîf vb.) tarafından bir suikast sonucu öldürülmesi olarak belirlemektedir.⁷⁹

Bu olay, halifelerin siyasi iradesinin askeri vesayet altına girdiğinin ve Hilâfet makamının sadece dinî bir sembol ve meşruiyet kaynağına indirildiğinin en somut göstergesidir.

Ordu içerisinde farklı etnik kökenlere (özellikle Türk ve Ferganalı) mensup askerlerin güçlenmesi, halifeleri hutbe okutmak ve sikke bastırmak gibi sembolik yetkilerle sınırlandırmış; azil ve tayin gibi hayati yetkiler fiilen komutanların eline geçmiştir. Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra gelen halifeler, iktidarlarını korumak adına askeri elitlerle mücadeleye girişmişlerse de bu çabalar genellikle trajik sonlarla bitmiştir.

Halife Muntasır-Billâh (861-862): Babası Mütevekkil'in katline iştirak eden Muntasır, tahta çıkışının üzerinden henüz altı ay geçmişken, Türk komutanların baskısıyla doktoru İbn Tayfur tarafından 30.000 dinar karşılığında zehirleterek öldürülmüştür. Bu olay, halifelerin artık kendi saraylarında bile güvende olmadıklarını göstermiştir.⁸⁰

Halife Müstaîn-Billâh (862-866): Samarra'daki Türk komutanların baskısından kaçarak Bağdat'a sığınmış, ancak burada da tutunamayarak görevden alınmış ve 31 yaşında başı kesilerek katledilmiştir.⁸¹ Mu'tezz, satranç oynarken selefi Müstain'in kesik başı huzuruna getirildiğinde "önce şu oyunu tamamlayayım" demiştir. Oyunu bitirdikten sonra Müstain'in kesik başına bakarak gömülmesine izin vermiştir.⁸²

Halife Mu'tez-Billâh (866-869): Askerlerin maaşlarını ödeyemediği gerekçesiyle darp edilerek görevinden el çektirilmiş, ardından mahzenlerde aç ve susuz bırakılarak ölüme terk edilmiştir.⁸³

⁷⁹Ebu Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede² ve'l-ḥaber fî eyyâmi'l-ʿArab ve'l-ʿAcem ve'l-Berber ve men-âsarahüm min- evi's-sultâni'l-ekber* (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Misrî- Dâru'l-Bunânî, 1420/1999), 5/594-595; İhsan Arslan, "Türklerin Nüfûzu Altında Abbâsî Hilâfetinin Görünümü (Sâmerrâ Dönemi)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (12 Temmuz 2022), 400-401.

⁸⁰Ebü'l-Fadl Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Es-Suyûti, *Târîhu'l-Hulefâ* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2023), 553; Yusuf Ötenkaya, *Abbasîler Devletinde Siyasî Baskı, İsyân Ve Cinayetler (809-902)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015), 99-100.

⁸¹Es-Suyûti, *Târîhu'l-Hulefâ*, 556.

⁸²Ötenkaya, *Abbasîler Devletinde Siyasî Baskı, İsyân Ve Cinayetler (809-902)*, 76.

⁸³Es-Suyûti, *Târîhu'l-Hulefâ*, 557-558; Mahmut Kırkpınar, "MÜTEVEKKİL-ALELLAH, Ca'fer b. Muhammed" (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/212.

Halife Mühtedî-Billâh (869-870): İsyancı Türk birliklerine karşı direnip 4.000 isyancıyı kılıçtan geçirmesine rağmen, sonunda mağlup olmuş ve feci bir şekilde, hayaları sıkılarak öldürülmüştür.⁸⁴

Bu kaos ortamı (Samarra Anarşisi), Halife Mu'tazîd-Billâh(892-902) döneminde geçici bir istikrar kazanmıştır. Otoriter, tavizsiz ve acımasız bir yönetim sergileyen Mu'tazîd, 'İkinci Seffâh' olarak anılmış ve merkezi otoriteyi kısmen toparlamıştır. Hazineyi düzenlemiş, isyancı komutanları itaat altına almış ve devletin ömrünü uzatmıştır.⁸⁵ Ancak bu toparlanma, devletin yapısal sorunlarını çözmeye yetmemiş; merkezi otoritenin zayıflığı, taşrada Şîî ve Hâricî isyanlarının fitilini ateşlemiştir. Merkezi otoritenin zayıflaması, imparatorluğun çevresindeki bölgelerin kopmasına neden olmuştur söz konusu kopuşlar şu şekilde yaşanmıştır:

286/899 yılında Kuzey Afrika'da (İfrikiye) Ebû Abdullah eş-Şîî'nin faaliyetleriyle Fâtımî hareketinin temelleri atılmış ve halk Ubeydullah el-Mehdî'ye biat etmeye çağrılmıştır.⁸⁶

Taberistan'da Zeydî lider Hasan b. Zeyd el-Alevî isyan ederek bağımsız bir emirlik kurmuştur.⁸⁷

Yemen'de İbn İbrahim Tabâtabâ liderliğinde Zeydîler, H. 260/M. 873 yılında, Horasan ve Mâverâünnehir'de Sâ mânîler, H. 253/M. 867 yılında Sicistan ve Herat'ta ise Saffârîler bağımsızlıklarını ilan ederek hilafet topraklarını parçalamışlardır.⁸⁸

Bu gelişmeler, hilafet makamının sadece askerî vesayete değil, aynı zamanda halk nezdindeki meşruiyet krizine ve toprak bütünlüğünün kaybına da işaret etmektedir.

2.2.2. Askeri Vesayetin Gölgesinde Vezirlik Ordu-Siyaset İlişkisi

Abbâsî devlet teşkilatının en üst makamı olan ve halifenin mutlak vekili sıfatıyla yürütme erkini elinde bulunduran vezirlik makamı, ordunun siyasetteki tahakkümünün artmasıyla birlikte güç kaybına uğramıştır. Devletin kuruluş ve yükseliş devirlerinde halifeden sonra idari mekanizmanın başında bulunan vezirler, hicrî üçüncü asırdan

⁸⁴Es-Suyûti, *Târîhu'l-Hulefâ*, 563.

⁸⁵Es-Suyûti, *Târîhu'l-Hulefâ*, 571.

⁸⁶Mümtaz Mehmet Elmas, *Fâtımî Devleti'nin Sünnî-Şîî Siyaseti: Bu Çerçevedeki Faaliyet Ve Uygulamalar* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019), 33-34.

⁸⁷İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 274-275.

⁸⁸Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kamil fit Tarih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 227-295.

itibaren askerî sınıf tahakkümü altına girmişlerdir. Türk ve Deylemli komutanların saray içerisindeki nüfuzlarını artırmaları, vezirlik kurumunun otoritesini zedelemiş ve vezirleri, idari yetkinliklerinden ziyade askerî güç odaklarıyla kurdukları denge siyasetine göre göreve gelen veya azledilen birer memur statüsüne düşürmüştür.⁸⁹

Bu dönemde ordu ve siyaset arasındaki ilişki, sağlıklı bir devlet bürokrasisinden çıkarak, menfaat/çıkar mücadelesine dönüşmüştür. Askerî erkler, vezirleri ordunun maaşlarını temin etmekle yükümlü birer tahsildâr gibi görmeye başlamış, malî kriz anlarında ise başarısızlık faturasının kesildiği kişiler olmuştur. Sivil otoritenin askeri vesâyet karşısındaki bu çaresizliği, vezirlerin can ve mal güvenliğini ortadan kaldırmış, makamın itibarını yerle yekzân etmiştir.⁹⁰ Vezirlik makamının askerî vesayet altında yaşadığı bu köklü değişim, Türk komutanların siyaset üzerindeki ana unsurlardan biri oluşunun ve halifeler üzerinde kurdukları baskının doğrudan bir neticesi olarak tezahür edecektir.

2.2.2.1. Türk Komutanların Siyasete Müdahalesi ve Vezirlerin Konumu

Abbâsî ordusunda Türk unsurların (Gulam sistemi) hakimiyet kurmasıyla birlikte, vezirlik makamı sivil otoritesini kaybederek askeri komutanların vesayeti altına girmiştir. Artık bir vezirin görevde kalabilmesi, sadece halifenin değil, aynı zamanda ordu komutanlarının (Hacibü'l-Hüccab veya Emîr) desteğine bağlı hale gelmiştir. Bu durum, vezirleri askeri liderlerle tehlikeli ittifaklara sürüklemiştir.⁹¹

Dönemin en güçlü Türk komutanı Mûnis el-Muzaffer, devlet yönetiminde fiilî söz sahibi olmuş, vezirlerin tayin ve azillerinde belirleyici rol oynamıştır.⁹²

Ünlü hattat ve vezir İbn Mukle'nin (ö. 328/940) durumu bu dönemin trajedisini özetler niteliktedir. İbn Mukle, Halife Kâhir-Billâh'ı devirmek ve kendi siyasi bekasını sağlamak amacıyla Mûnis el-Muzaffer ile iş birliği yapmıştır. Ancak orduya dayanan bu siyaset, vezirleri de savunmasız bırakmış; İbn Mukle, daha sonra bizzat iktidar mücadelesine girdiği rakipleri tarafından feci şekilde cezalandırılmış, sağ eli kesilerek hapsedilmiş ve zindanda

⁸⁹Halil İbrahim Haçabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 45-48.

⁹⁰İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/112.

⁹¹Nurullah Pazar, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Bağdat'ta Siyasi Ve Sosyal Durum* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2023), 63; Haçabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, 244.

⁹²Mehmet Emin Şen, "Abbâsîler Döneminde İdarî Ve Malî Kadrolardaki Türkler", *İstem* 13 (2009), 245-246; Ötenkaya, *Abbâsîler Devletinde Siyasî Baskı, İsyân Ve Cinayetler (809-902)*, 97.

ölüme terk edilmiştir.⁹³

2.2.2.2. Halifelerin Otorite Kaybı ve Bürokrasinin Çöküşü

Halife Muktedir ve sonrasındaki halifeler (Kâhir, Râzî), askeri baskılar karşısında iradelerini tamamen yitirmişlerdir.⁹⁴ Vezirler, askerlerin maaşlarını ödeyemedikleri her krizde can güvenliklerini kaybetmiş, birçoğu isyancı askerler tarafından linç edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.⁹⁵ Bu süreçte vezirlik, çözüm üreten bir makam olmaktan çıkıp, krizlerin faturasının kesildiği bir günah keçisi konumuna indirgenmiştir.⁹⁶

2.2.3. Emîrû'l-Ümerâlık Müessesesi ve Vezirliğin İşlevsizleşmesi

Hilâfet makamının maruz kaldığı idarî ve malî buhranlar, Halife Râzî-Billâh döneminde (934-940) devletin yönetim biçiminde köklü değişikliklere yol açmıştır. Merkezi otoritenin hükmetmiş olduğu alanlar üzerindeki denetim gücünü yitirmesi ve hazinenin iflas etme noktasına gelmesi, Halife Râzî, H. 324 (M. 936) yılında radikal bir kararla Emîrû'l-Ümerâ (Emirlerin Emiri) makamını ihdas etmesine sebebiyet vermiştir. Vâsıt valisi İbn Râik'in bu makama getirilmesiyle fiilen yürürlüğe giren yeni sistem, halifenin idarî gücünü kendi elleriyle bir askeri komutana devretmesi anlamına gelmektedir. Bu düzenleme ile Emîrû'l-Ümerâ, mülkî idare, maliye ve ordu yönetiminde tek karar mercii olmuş, halifenin yetkileri ise hutbe, sikke ve berat verme gibi sembolik uygulamalarla sınırlandırılmıştır.⁹⁷

Bu yeni idarî oluşum en büyük darbeyi, şüphesiz vezirlik kurumuna vurmuştur. Askeri gücü elinde bulunduran komutanların tahakkümü altında, vezirlik makamı geniş yetki alanlarını kaybederek sadece alınan kararları uygulayan bir memuriyet makamına indirgenmiştir. Artık vezirler, hilâfet makamına değil, Emîrû'l-Ümerâ'ya karşı sorumlu hale gelmiş, hatta çoğu zaman askeri güç odaklarının keyfi atamalarıyla seçilen vasıfsız şahsiyetler bu makamları işgal eder hale gelmiştir.⁹⁸ Vezirliğin bu denli işlevsizleşmesi ve devlet otoritesinin askeri vesayet içinde erimesi, devlet bürokrasisinin çöküşünü hızlandırmış ve Büveyhîlerin Bağdat'ta kuracağı Şîi-askeri hegemonyanın temellerini atmıştır.

⁹³İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/291.

⁹⁴İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/232-237.

⁹⁵Hançabay, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)*, 56.

⁹⁶İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/291-293.

⁹⁷Fatih Güzel, *Abbâsîler'de Emîrû'l-Ümerâlık Müessesesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2005), 25-28.

⁹⁸İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/310-312.

2.2.3.1. İdari Yetkilerin Askeri Otoriteye Devri

Devletin içine düştüğü idari ve mali kaosu çözmekte aciz kalan Halife Râzî-Billâh, 936 yılında radikal bir karar alarak ‘Emîrû’l-Ümerâ’(Emirlerin Emiri) makamını ihdas etmiştir. Vâsıt valisi İbn Râik’in (ö. 330/942) bu makama getirilmesiyle birlikte, halifenin idari, mali ve askeri tüm yetkileri bu komutana devredilmiştir. Bu yeni sistemde vezirlik makamı fiilen lağvedilmemiş olsa da yetkileri elinden alınmış ve sadece Kâtib seviyesine düşürülmüştür. Artık devletin gerçek yöneticisi vezir değil, kılıç gücünü elinde bulunduran Emîrû’l-Ümerâ idi.⁹⁹

2.2.3.2. Vezirlerin Emîrlerin Memuru Haline Gelmesi

Emîrû’l-Ümerâlık döneminde (936-945), vezirler artık halifenin değil, askeri diktatörlerin emrinde çalışan bürokratlar haline gelmiştir. İbn Râik, Beckem (ö. 329/941) ve Tüzün gibi Türk komutanlar, istedikleri kişiyi vezir (veya kâtip) olarak atamış, devlet hazinesini diledikleri gibi kullanmışlardır.¹⁰⁰ Bu dönemde Vezâret-i Tefvîz (Tam Yetkili Vezirlik) tamamen ortadan kalkmış, yerini Vezâret-i Tenfîz (Sadece emirleri uygulayan vezirlik) almıştır.¹⁰¹

2.2.4. Büveyhîler Döneminde Şîh Hâkimiyeti ve Bürokrasinin Dönüşümü

Büveyhîlerin 334 (945) yılında Bağdat’a girerek Abbâsî hilafet merkezini fiilen ele geçirmeleri, İslâm idare tarihinde bürokratik yapının ve devlet felsefesinin köklü bir değişim geçirdiği yeni bir evrenin başlangıcıdır. Bu tarih itibarıyla, Sünnî Hilafet makamı ile Şîh Saltanat gücü arasında paradoksal bir “simbiyotik ilişki” (karşılıklı bağımlılık) kurulmuştur. Büveyhîler, hilafeti lağvetmek yerine, halifeyi sarayına hapsederek meşruiyet kaynağı olarak kullanmayı tercih etmiş; ancak devletin idari, malî ve askerî tüm yetkilerini (emirû’l-ümerâlık makamı üzerinden) kendi tekellerine almışlardır.¹⁰² Bu yeni düzende, köklü Abbâsî bürokrasisi ya tasfiye edilmiş ya da pasifize edilerek yerini Büveyhî emirlerine sadık, çoğu İran kökenli ve Şîh eğilimli yeni bir kâtip sınıfına bırakmıştır.

Bu dönemin en belirgin kurumsal dönüşümü, “Vezirlik” makamının karakter

⁹⁹İbnü’l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/269-270.

¹⁰⁰Güzel, *Abbasîler’de Emirû’l-Ümerâlık Müessesesi*, 66-93.

¹⁰¹Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultâniyye* (Kuvvet: Mektebetü’l-Dâru İbn Kuteybiye, 1409/1989), 35-47.

¹⁰²İbnü’l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/865-868.

değiştirmesidir. Halifenin atadığı vezirler, artık devlet işlerini yürüten icracı vekiller değil, sadece halifenin şahsi işleriyle ve saray idaresiyle ilgilenen birer kâtip statüsüne gerilemiştir. Buna mukabil, devletin asıl yürütme gücü Büveyhî vezirlerinin eline geçmiştir. İbnü'l-Amîd, Sâhib b. Abbâd ve el-Mühellebî gibi hem kalem erbabı hem de kılıç ehli özelliklerini taşıyan muktedir Büveyhî vezirleri, devletin gerçek yöneticileri olarak tarih sahnesine çıkmıştır.¹⁰³ Bu vezirler, sadece bürokrasiyi yönetmekle kalmamış, ordulara da hükmetmiştir.

2.2.4.1. Bağdat'ın İşgali ve Siyasi Yapının Değişimi

945 yılında Şîi Büveyhî hanedanının Bağdat'a girmesi ve Muizzü'd-Devle'nin Emîrü'l-Ümerâ olmasıyla birlikte, Abbâsî hilafetinde yeni bir dönem başlamıştır. Büveyhîler, Sünnî Abbâsî halifesini sadece dinî bir sembol olarak sarayda tutmuş, tüm siyasi ve idari yetkilere el koymuştur. Bu dönemde, Abbâsî halifelerinin atadığı vezirler sadece saray işleriyle ilgilenen özel kalem müdürleri konumuna gerilerken, devletin gerçek vezirleri Büveyhî emirleri tarafından atanmıştır.¹⁰⁴

2.2.4.2. Büveyhî Vezirleri ve İdari Yapı

Büveyhîler, kendi idari kadrolarını kurarak, Abbâsî bürokrasisini devre dışı bırakmışlardır. Büveyhî vezirleri (örneğin İbnü'l-Amîd, Sahib b. Abbâd, el-Mühellebî), sadece idari işleri yürütmekle kalmamış, aynı zamanda ordulara komutanlık yapmış ve kültürel hamilik üstlenmişlerdir.¹⁰⁵ Abbâsî halifesi Muti-Lillâh döneminde, halifenin bir vezir atama yetkisi dahi kalmamış, onun işlerini yürüten kişiye sadece Kâtip denilmiştir.¹⁰⁶ Ancak Büveyhîler, devletin maliyesini düzeltmek ve vergi toplamak için vezirlik kurumunu (kendi bünyelerinde) etkin bir şekilde kullanmışlardır.

2.2.5. Hukuk Sisteminin Yapısal Dönüşüm Kadılık Müessesesi, Kâdı'l-Kudâtlık ve Yargının Siyasallaşması

İslâm hukukunda, devletin varlık sebebi ve meşruiyetinin dayanağı olan adaletin tesisi, idari yapılanmanın ana gövdesini oluşturan kadılık müessesesi vasıtasıyla sağlanmıştır. Hz. Peygamber'den gelen ve dört halife döneminde kurumsallaşmaya başlayan bu hayati kurum,

¹⁰³İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'â ibü'l-himem*, 6/120-125.

¹⁰⁴Fırat, "Büveyhî Esaretindeki Abbâsî Halifelerinin Otoritelerini Ve Sünniliği Güçlendirme Çabaları", 177.

¹⁰⁵İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008); İsmail Durmuş, "Mütenebbî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

¹⁰⁶İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 386.

Abbâsîlerin ilk dönemlerinde ilmiye sınıfının saygınlığı sayesinde nispeten özerk bir yapı arz etmiştir. Ancak devletin hükmetmiş olduğu alanların genişlemesi ve bu alanlarda ki hukuki farklılıklar/karmaşıklıklar, yargı mekanizmasını tek bir merkezden idare etme ihtiyacını doğurmuş; bu idari ihtiyaç, İslâm hukuk tarihinde bir dönüm noktası olan Kâdı'l-Kudâtlik makamının ihdâsına zemin hazırlamıştır.¹⁰⁷

Ne var ki, hukuki birliği sağlama gayesiyle ihdas edilen Kâdı'l-Kudâtlik makamı, zamanla siyasi iktidarın (Halife ve Emîr'ü'l-Ümerâ) yargı üzerindeki etkisin kolaylaştırıcı bir mekanizmaya dönüşmüştür. Merkezi otoritenin zayıflamasıyla paralel olarak, yargı mekanizması da siyasi çekişmelerin, mezhebî problemlerin ve malî krizlerin kısılcasına girmiştir. Bilhassa Büveyhîlerin Bağdat şehrinde hâkim unsur konumuna gelmesiyle birlikte, Sünnî fihhına göre hüküm veren kadılar ile yöneticiler arasında yaşanan gerilim, yargının tarafsızlık vasfını zedelemiştir.¹⁰⁸ Hukuk sisteminin geçirdiği bu yapısal dönüşümü ve siyasallaşma sürecini doğru tahlil edebilmek adına, öncelikle Abbâsî devlet geleneğinde yargı teşkilatının temellerine ve kadının idari konumuna değinmek gerekmektedir.

2.2.5.1. Abbâsî Devletinde Yargı Teşkilatının Temelleri ve Kadılık Makamı

İslâm devlet geleneğinde, Hz. Peygamber döneminden itibaren adaletin tesisi ve hukuki ihtilafların çözümü, devletin meşruiyetinin en temel kaynağı olarak görülmüştür. Kâdı, şer'i hükümleri uygulayan ve ihtilafları çözen kişi olarak, idari yapının merkezinde yer almıştır. Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler döneminde kadılar genellikle eyalet valileri tarafından atanır ve onların bir memuru gibi hareket ederlerdi. Ancak Abbâsî ihtilaliyle (750) birlikte, devletin merkezîyetçi yapısının güçlenmesi, yargı sisteminde de köklü bir değişikliği zorunlu kılmıştır. Abbâsî halifeleri, yargı yetkisini valilerin elinden alarak doğrudan merkeze, yani halifeye bağlamışlardır. Bu hamle, yargının bağımsızlığını artırmaktan ziyade, halifenin taşradaki otoritesini kadılar eliyle pekiştirme amacını taşımaktaydı.¹⁰⁹

Kadılık, Abbâsî toplumunda sadece hukuki bir makam değil, aynı zamanda dini ve sosyal bir otorite merkeziydi. Kadılar; vakıfların denetimi, yetim mallarının korunması, nikâh akitleri ve noterlik hizmetleri gibi geniş bir yetki alanına sahipti.¹¹⁰ Ancak bu geniş yetkiler,

¹⁰⁷Fahrettin Atar, "Kadı", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/66-67.

¹⁰⁸Şükrü Özen, "Kâdılkudât", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/79.

¹⁰⁹Yavuz Selim Göl, *Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-Kudâtlik* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 20; Atar, "Kadı".

¹¹⁰el-Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, 88-101.

zamanla siyasi iktidarın (Halife, Vezir veya Emîr) yargıyı kendi çıkarları doğrultusunda manipüle etme arzusunu da beraberinde getirmiştir.¹¹¹

2.2.5.2. "Kâdı'l-Kudâtık" (Başkadı) Kurumunun Teşekkülü ve Kurumsallaşma

Abbâsî hukuk tarihindeki en önemli kurumsal yenilik, Halife Hârûnürreşîd (170-192/786-809) döneminde gerçekleşmiştir. Devletin sınırlarının genişlemesi ve hukuki meselelerin karmaşıklaşması üzerine, yargı mekanizmasını tek bir merkezden yönetmek amacıyla Kâdı'l-Kudâtmüessesesi ihdas edilmiştir.¹¹² Bu kurumun oluşturulmasında, Sâsânî devlet geleneğindeki 'Môbedân Môbed' (Rahiplerin Rahibi) kurumunun etkisi olduğu düşünülmektedir.¹¹³ İlk Kâdı'l-Kudât unvanı, İmam-ı Azam Ebû Hanife'nin en önde gelen öğrencisi İmam Ebû Yusuf'a (ö. 182/798) verilmiştir.¹¹⁴ Ebû Yusuf, bu makam aracılığıyla Hanefî mezhebinin doktrinlerini devletin resmi hukuk sistemi haline getirmiş ve kadı atamalarında belirleyici tek otorite olmuştur.¹¹⁵

Kâdı'l-Kudât, başkent Bağdat'ta ikamet eder, halife ile doğrudan görüşür ve imparatorluğun dört bir yanındaki kadıların tayin, azil ve teftişinden sorumlu olurdu. Bu sistem, hukuki birliği sağlamak adına atılmış önemli bir adımdı.¹¹⁶ Ancak bu makamın gücü, onu aynı zamanda siyasi çekişmelerin de hedefi haline getirmiştir. Kâdı'l-Kudâtlar, halifelerin dini politikalarını meşrulaştıran birer araç olarak görülmeye başlanmıştır.

2.2.5.3. Yargının Siyasallaşması "Mihne" Süreci ve İdeolojik Kadılaşma

Kâdı'l-Kudâtık makamı, her ne kadar ilmi liyakat ve tecrübe gerektirse de atamalarda halifenin siyasi ve itikadi eğilimleri belirleyici faktör olmuştur. Bu durumun en çarpıcı örneği, Halife Me'mûn (198-218/813-33) döneminde yaşanmıştır. Me'mûn, Bağdat valisi İshak b. İbrahim el-Mus'abî'le yazdığı mektupta; "Kur'an mahluktur demeyen hâkim, hakimlik yapamaz" ifadesi Mu'tezile mezhebinin özellikle Halku'l-Kur'an/Kur'an'ın mahluk olduğu inancını devlet politikası haline getirdiğini ve bu ideolojiyi toplumda yerleştirmek için yargı kurumunu kullandığını göstermektedir.¹¹⁷

¹¹¹Atar, "Kadı".

¹¹²Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997).

¹¹³Özen, "Kâdılkudât".

¹¹⁴Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân* (Beyrut: Dâru'l-Sâdır, ts.), 6/378-390.

¹¹⁵Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

¹¹⁶Özen, "Kâdılkudât"; el-Mâverdî, *el-Ahkkâmü's-Sultânîyye*, 88-101.

¹¹⁷İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 8/634-635.

Bu süreçte, dönemin ünlü Kâdı'l-Kudâtı Yahya b. Eksem (ö. 242/857), Ehl-i Sünnet görüşlerine yakınlığı nedeniyle görevden alınmış; yerine Mu'tezile'nin önemli savunucularından olan Ahmed b. Ebî Duâd (ö. 240/854) getirilmiştir. Ahmed b. Ebî Duâd, yargı yetkisini kullanarak muhalif âlimleri başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere sorguya çekmiş, hapsedirmiş ve işkence ettirmiştir.¹¹⁸ İslâm tarihinde Mihneolarak bilinen bu dönem, yargının siyasî otoritenin ideolojik baskı unsuruna dönüştüğü karanlık bir evredir. Halife Mütevekkil-Alellah (232-247/847-861) döneminde Sünnîliğin tekrar güç kazanmasıyla Ahmed b. Ebî Duâd azledilmiş ve Ahmed b. Hanbel'in herhangi bir bid'atta bulunmadı diye bahsi geçen Yahya b. Eksem ve onun gibi Sünnî kadılar tekrar göreve iade edilmiştir.¹¹⁹ Bu değişimler, kadılık makamının iktidarın inanç dünyasına göre nasıl şekillendiğini açıkça göstermektedir.

2.2.5.4. Bürokratik Yozlaşma, Makamların Ticarileşmesi ve İltizâm Usulü

Abbâsî Devleti'nin askeri vesayet altına girmesi ve mali krizlerin derinleşmesiyle birlikte (Hicrî 4./Miladî 10. yüzyıl başları), vezirlik ve kadılık gibi yüksek bürokratik makamlar, liyakatten ziyade maddi çıkar ilişkilerine dayalı olarak dağıtılmaya başlanmıştır. Halife Muktedir-Billâh döneminde (908-932) başlayan bu yozlaşma, vezirlerin ve kadıların, makamlarını korumak için halifeye veya ordu komutanlarına yüklü miktarda rüşvet vermeyi taahhüt ettikleri bir sisteme dönüşmüştür.

Bu sisteme İltizâm veya Daman (Makamı kiralama/satın alma) adı verilmiştir. Devlet hazinesinin boşalması nedeniyle, vezirler göreve gelirken belli bir miktar parayı peşin ödemeyi veya taksitle ödemeyi taahhüt ediyorlardı. Örneğin, muktedir vezirlerden İbnü'l-Furât (ö. 312/924), siyasi nüfuzunu kullanarak Kâdı'l-Kudâtlık makamını bile bir gelir kapısı olarak görmüş ve bu makam için adaylardan yıllık ödeme talep etmiştir. Bir rivayete göre İbnü'l-Furât, Kâdı'l-Kudâtlık için Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf'tan yıllık 200.000 dinar istemiştir. Adaletin başındaki kişinin, koltuğunu korumak için rüşvet vermek zorunda kalması, hukuk sisteminin temelinden sarsıldığını göstermektedir.¹²⁰

2.2.5.5. Büveyhîler Döneminde Yargının Çöküşü İbn Ebi's-Şevârib Olayı

Şîh Büveyhîlerin 945 yılında Bağdat'ı işgal etmesi ve Abbâsî Halifeliği'ni vesayet altına

¹¹⁸İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, 1/81-96.

¹¹⁹Şükrü Özen, "Yahyâ b. Eksem", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

¹²⁰İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'â ibü'l-himem*, 5/109-110.

alması, yargı kurumundaki yozlaşmayı zirveye taşımıştır. Büveyhî Emiri Muizzü'd-Devle (ö. 356/967), devletin yaşadığı mali krizi aşmak için her yolu denemiş, bu kapsamda Kâdı'l-Kudâtlık makamını da açıkça satışa çıkarmıştır.

H. 350 (M. 961) yılında yaşanan olay, bu çöküşün en somut örneğidir. Muizzü'd-Devle, ilmi yeterliliği ve liyakati tartışmalı olan, ancak kendisine yıllık 200.000 dirhemödemeyi taahhüt eden Abdullah b. Ebi's-Şevârib'i Kâdı'l-Kudât olarak atamak istemiştir. Bu durum, İslâm hukuk tarihinde bir makamın rüşvet karşılığı satılmasının en bariz örneğidir. Dönemin Abbâsî Halifesi Mutî-Lillâh, bu atamanın şeriata aykırı olduğunu belirterek onay vermekten kaçınmış, ancak Büveyhî emirinin askeri baskısı karşısında çaresiz kalmıştır. Her ne kadar Kâdı Ebû Bişr gibi dürüst âlimler bu duruma itiraz etse ve halk tepki gösterse de siyasi ve askeri güç Büveyhîler ve Türk komutanlar hukukun üstünlüğünü ezip geçmiştir. İbn Ebi's-Şevârib, parayı ödeyerek makama gelmiş, ancak bu durum yargı kararlarına olan güveni tamamen yok etmiştir. Kadıların verdikleri hükümler, aldıkları rüşvetlerle orantılı hale gelmiş, adalet mekanizması iflas etmiştir.¹²¹

Bu dönemde yargı, sadece siyasi değil, aynı zamanda mezhepsel bir çekişme alanı da olmuştur. Şîî Büveyhî emirleri, genellikle Sünnî olan kadıların yetkilerini kısıtlamış, Şîî nüfusun yoğun olduğu bölgelere (Kerh şehrinde olduğu gibi) kendi mezheplerinden naipler atayarak paralel bir hukuk sistemi oluşturmaya çalışmışlardır.¹²² Kâdı'l-Kudâtlık, Büveyhî emirlerinin onayı olmadan hareket edemeyen, halifenin sadece şeklen atadığı sembolik bir memuriyete dönüşmüştür.

Abbâsî Devleti'nde yargı kurumu, devletin yükseliş döneminde hukuki birliğin ve adaletin teminatı olan Kâdı'l-Kudâtlık ile zirveye ulaşmışken; siyasi otoritenin zayıflaması, askeri vesayetin (Gulamlar ve Büveyhîler) artması ve mali krizler neticesinde ticari bir meta haline gelmiştir. Liyakatin yerini iltizâm (rüşvet) sisteminin alması, adaletin tecellisinden ziyade hazineye gelir sağlama amacının güdülmesi, devletin meşruiyetini aşındıran en önemli faktörlerden biri olmuştur.

2.2.6. Abbâsî Devletinde Ordunun Yapısı

Abbâsî Devleti'nin 750 yılında Emevî hanedanını yıkararak tarih sahnesine çıkışı, İslâm

¹²¹İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/463.

¹²²İbnü'l-Cevzî, *el-Muntażam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 15/43-44.

tarihinde sadece siyasi bir el değişikliği değil, aynı zamanda askeri ve sosyal yapıda köklü bir değişimin habercisidir. Emevîlerin Arap kabile asabiyetine dayalı askeri yapısı, Abbâsî ihtilaliyle birlikte yerini daha kozmopolit, ancak kendi içinde yeni güç odakları barındıran bir yapıya bırakmıştır. Abbâsî ordusu, devletin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen beş asırlık süreçte; Horasanlılar (Ebnâ), Türkler (Gulamlar) ve Deylemliler gibi farklı etnik unsurların hakimiyet kurduğu üç temel evre geçirmiştir. Bu bölümde, ordunun bu evrimini, etnik kökenlerin iktidar üzerindeki etkisini ve askeri bürokrasinin devlet içindeki konumunu incelemektedir.

2.2.6.1. Horasanlı Askerlerin Ordudaki Hâkimiyeti “Ebnâü’-d-Devle”

Abbâsî ihtilalinin askeri belkemiğini, Ebû Müslim el-Horasânî liderliğinde Horasan bölgesinden toplanan birlikler oluşturmuştur. Bu birlikler, etnik olarak Arap ve İranlı unsurların karışımından oluşsa da ortak paydaları Emevî karşıtlığı ve Ehl-i Beyt sevgisi idi. İhtilalin başarısından sonra Bağdat’ın kurulmasıyla birlikte, bu askerler başkentin Harbiye mahallesine yerleştirilmiş ve kendilerine Ebnâü’-d-Devle (Devletin Oğulları) veya kısaca Ebnâdenilmiştir. Ebnâ, Halifeler Mansur, Mehdî ve Harun Reşid dönemlerinde ordunun vurucu gücü ve rejimin sadık muhafızları olarak görev yapmıştır.¹²³

2.2.6.2. Ordudaki Arap Askerlerinin Varlığı ve Tasfiyesi

Emevîler döneminde ordunun asli unsuru olan Araplar, Abbâsîlerin ilk döneminde de varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak Halife Me’ mûn döneminde (813-833), kardeşi Emin ile giriştiği taht mücadelesi, ordudaki etnik dengeleri altüst etmiştir. Emin, Bağdat merkezli Arap ve Ebnâ birliklerine dayanırken; Me’ mûn, annesinin İranlı olması ve Horasan valiliği yapması nedeniyle İranlı unsurlara ve Orta Asya’dan devşirilen yeni güçlere dayanmıştır. Me’ mûn’un zaferi, ordudaki geleneksel Arap aristokrasisinin gücünü kırmış ve devletin askeri ekseninin doğuya kaymasına neden olmuştur.¹²⁴ Bu süreç, Arap unsurunun ordudaki asli rolünü yitirip yardımcı kuvvet statüsüne düşmesinin başlangıcıdır.¹²⁵

2.2.6.3. Ordudaki Türk Askerlerinin Yükselişi ve Gulâm Sistemi

Abbâsî askeri tarihindeki en radikal dönüşüm, Halife Mu’tasım-Billâh (833-842) döneminde gerçekleşmiştir. Mu’tasım, kardeşi Me’ mûn döneminde ordu içindeki Arap

¹²³Mustafa Fayda, “Ebnâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/79.

¹²⁴İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem ve te’â ibü’l-himem*, 4/52-112.

¹²⁵Yıldız, “Abbâsîler”, 1/43.

ve İranlı grupların siyasi çekişmelerinden bunalmış, kendi mutlak otoritesini tesis edecek yeni bir güç arayışına girmiştir.¹²⁶ Bu amaçla, henüz halife olmadan önce Semerkant, Fergana ve Şaş bölgelerinden Türk gençlerini satın almaya başlamış ve halifeliği döneminde Gulamsistemini kurumsallaştırmıştır.¹²⁷

Türklerin tercih edilmesinin temel nedenleri; Türkler, atlı okçulukta (süvari), manevra kabiliyetinde ve zorlu şartlara dayanıklılıkta dönemlerinin en iyisi olmalarıdır.¹²⁸ Bununla birlikte Kabile ve yerel bağlardan koparılarak genç yaşta getirilen bu askerlerin, Bağdat'taki siyasi ve dini hiziplerle hiçbir bağı olmayışı tek sığınaklarının ve efendilerinin Halife olmasını sağlamaktadır.

2.2.6.3.1. Bir Ordu-Kent Projesi “Samarra”

Türklerin Bağdat'a yerleşmesi, yerel halkla ciddi sosyo-kültürel çatışmalara yol açmıştır. Türklerin disiplinli ama sert tavırları, Bağdat sokaklarında at koşturmaları, Arap ve İranlı halkla yaşadıkları gerilimler, büyük bir toplumsal tepkiye neden olmuştur. 219 (834) yılında Halife Mu'tasım bir bayram namazından dönerken halktan bir yaşlı kendisine yönelerek; “Ey Ebu İshak! Allah sana komşuluktan hayır vermesin! Bize komşu oldun ve bu barbarları (E'luc) getirip aramıza yerleştirdin. Onlar yüzünden çocuklarımızı yetim, kadınlarımızı dul bıraktın.” diye bağırması üzerine, Halife başkenti Bağdat'tan Samarra'ya taşıma kararı almıştır.¹²⁹ Samarra, sadece Türk askerleri ve aileleri için inşa edilmiş, sivil halktan izole, askeri bir kışla-şehir niteliğindedir.

2.2.6.3.2. Vesayetin Başlangıcı: Samarra Anarşisi

Türklerin askeri yetenekleri devleti dış tehditlere (Bizans, Babek İsyanı) karşı korumuşsa da siyasi hırsları merkezi otoriteyi içten çökertmiştir. Halife Mütevekkil-Alellah'ın (847-861) Türk komutanlar (Bağır, Boğa el-Kebir vb.) tarafından bir suikast sonucu öldürülmesi, Türklerin koruyucu rolünden hükmedici role geçtiği tarihi dönüm noktasıdır.¹³⁰ Bu olaydan sonra halifeler, Afşin, Eşnas, Vasîf ve Boğa gibi Türk komutanların

¹²⁶Casim Avcı, “Mu'tasım-Billâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020).

¹²⁷Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996).

¹²⁸Zekeriya Kitapçı, *Orta Doğu'da Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987), 75.

¹²⁹İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 9/18.

¹³⁰İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 9/222-230.

elinde birer kukla haline gelmiş, ‘Samarra Anarşisi’ olarak bilinen dönemde halifeler istenildiği zaman tahttan indirilip öldürülmüşlerdir.¹³¹

2.2.6.4. Büveyhîler Dönemi Orduda Etnik Kutuplaşma ve İç Savaş

Hicrî 4. (Miladi 10.) yüzyılın başlarında, Türk komutanların kendi aralarındaki bitmek bilmeyen çatışmalar, devlet hazinesinin tükenmesi ve halkın bıkkınlığı, yeni bir askeri gücün, Deylemlilerin (Büveyhîler) yükselişine zemin hazırlamıştır. Büveyhîlerin 945 yılında Bağdat’ı ele geçirmesiyle Abbâsî ordusu, daha önce görülmemiş bir etnik ve mezhepsel bölünmeye sahne olmuştur.

2.2.6.4.1. İkili Ordu Yapısı “Deylemliler ve Türkler”

Büveyhî ordusu, taktiksel, etnik ve inançsal olarak birbirine zıt iki ana unsurdan oluşuyordu:

Deylemliler (Piyade / Şîî): Hanedanın kendi kavmi olan bu grup, sarp dağlık bölgelerden geldikleri için piyadesınıfını oluşturuyorlardı.¹³² ‘Zûpîn’ denilen kısa mızraklar ve büyük kalkanlarla savaşıyorlardı. Mezhepsel olarak Şîî inancına mensuptular ve Halifeye karşı mesafeliydiler.¹³³

Türkler (Süvari / Sünnî): Büveyhîler, Deylemlilerin eksikliği olan süvari gücünü karşılamak için eski Abbâsî ordusunun bakiyesi olan Türk gulamları istihdam etmeye devam etmek zorunda kaldılar. Türkler, Sünnî inanca mensuptu ve Abbâsî halifesine manevi bir saygı duyuyorlardı.¹³⁴

2.2.6.4.2. İdari Ayrışma “Dîvân-ı Ceyşeyn”

Bu bölünme, idari yapıya da yansımış ve ordu divanı Dîvân-ı Ceyşeyn (İki Ordu Divanı) adıyla ikiye ayrılmıştır. Biri Deylemlilerin (el-Asâkir), diğeri ise Türklerin (el-Memâlik veya el-Etrak) işlerine bakıyordu. Her birinin başında ayrı bir Ârız (Müfettiş/Komutan) bulunuyordu. Bu durum, ordu içindeki rekabeti kurumsallaştırmış ve askeri birliğin tamamen

¹³¹Abdulkerim Özyayın, “Müstâîn-Billâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

¹³²İsmet Burak Batır, “Büveyhîler Döneminde Türkler ve Deylemliler Arasında Ortaya Çıkan Çatışma: Rûzbihân ed-Deylemî Örneği”, *İstanbul Üniversitesi Yayinevi Türkiyat Mecmuası* 32/2 (13 Aralık 2022), 542.

¹³³Kadir Erbil, “İrak Büveyhîlerinde Sosyal Hayat”, *İlahiyat Alanında Uluslararası Araştırmalar* (Platanus Yayınları, 2023), 14.

¹³⁴Batır, “Büveyhîler Döneminde Türkler ve Deylemliler Arasında Ortaya Çıkan Çatışma: Rûzbihân ed-Deylemî Örneği”, 546.

kaybolmasına neden olmuştur.¹³⁵

2.2.6.4.3. Askeri Gücün Mezhep Çatışmalarındaki Rolü

Büveyhî emirleri, bu iki grubu birbirine karşı denge unsuru olarak kullanma stratejisi izlemişlerdir. Ancak bu politika, orduda disiplini sağlamak yerine kronik bir fitneye yol açmıştır. Türkler ve Deylemliler arasındaki rekabet, sadece maaş ve iktâ (arazi geliri) kavgası değil, aynı zamanda Bağdat sokaklarına taşan bir mezhep savaşına dönüşmüştür.¹³⁶ Türk Askerleri, Bağdat'ın Sünnî mahallesi olan Bâbü'l-Basrahalkını desteklemiş ve korumuştur.¹³⁷ Deylemli Askerler, Şîî mahallesi olan Kerhhalkını himaye etmiş, Şîî ritüellerinin (Âşûrâ matemi vb.) uygulanmasında aktif rol oynamıştır.¹³⁸

Örneğin, 361 (971) yılındaki Kerh yangınında, Sünnî halk ve Türk askerleri iş birliği yaparak Şîî mahallesini ateşe vermişlerdir.¹³⁹ Bu olayda askeri unsurların sivil çatışmalara doğrudan taraf olduğu görülmektedir.

2.3. BÜVEYHİLER DÖNEMİ SÜNNÎ-Şİİ ZITLAŞMASI

2.3.1. Büveyhîlerin Kökeni, Sosyo-Kültürel ve İnanç Yapısı

Hicrî 4. (Miladî 10.) yüzyıl İslâm dünyasında, Abbasî hilafetinin merkezi otoritesinin zayıflamasıyla birlikte Tavâif-i Mülûk denilen yerel hanedanların yükselişe geçtiği bir dönemdir.¹⁴⁰ Bu dönemin en belirleyici aktörlerinden biri olan Büveyhîler, Hazar Denizi'nin güneybatısında yer alan, sarp dağları ve sık ormanlarıyla tanınan Deylem bölgesinden çıkmışlardır. İslâm fütühatı sırasında ve sonrasında Emevîler döneminde coğrafi izolasyonları sayesinde bağımsızlıklarını koruyan Deylemliler, bu korunaklı yapıları neticesinde dillerini, savaşçı geleneklerini ve yerel kültürlerini uzun süre muhafaza etmişlerdir.¹⁴¹ Büveyhîlerin tarih sahnesine çıkışı, İslâm tarihinde Arap egemenliğinin kırılıp

¹³⁵Sâbî, *Rûsûmü dâri'l-hilâfe*, 122-123; Abdülazîz ed-Dürî, "Divan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).

¹³⁶İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 6/348.

¹³⁷Muhammed Uç, "Büveyhîler Döneminde Birlikte Yaşamın İmkânı Üzerine: Kerh Örneği" (İslam Medeniyetinde Birlikte Yaşama Tecrübesi, Ankara: Grafiker Yayınları, 2023), 563.

¹³⁸Uç, "Büveyhîler Döneminde Birlikte Yaşamın İmkânı Üzerine: Kerh Örneği", 563.

¹³⁹Uç, "Büveyhîler Döneminde Birlikte Yaşamın İmkânı Üzerine: Kerh Örneği", 566.

¹⁴⁰İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 13/356; Murat Erkoç, "Büveyhîler Devleti'nin Kuruluşu Ve Bağdat'a Hakim Olma Süreci (933-945)", *Külliye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (24 Eylül 2020), 216-217.

¹⁴¹Abdulhalik Bakır - Abdulhamit Dünder, "Büveyhî Hânedânı'nın Menkıbevî Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı", *History Studies: International Journal of History* 11/1 (22 Ocak 2019), 24-25.

Acem unsurların yönetimde söz sahibi olduğu ve modern tarihçiler tarafından ‘Deylem Asrı’ veya ‘İran Ara Dönemi’ olarak adlandırılan sürecin zirvesini teşkil etmektedir.¹⁴²

Hanedana ismini veren Ebû Şücâ‘ Bûye (ö. 321/933), Deylem bölgesinde yaşayan ve geçimini balıkçılıkla veya odunculukla sağladığı rivayet edilen mütevazı bir asker ailesine mensuptu. Kaynaklarda Bûye isminin Farsça kökenli olduğu, umut veya küçük baba manalarına gelebileceği, ismin sonundaki -veyh ekinin ise İran isim bilimindedikça rastlanan bir aidiyet veya küçültme eki olduğu belirtilmektedir. Büveyhîler, siyasi güç kazandıktan sonra, dönemin meşhur nesep âlimlerinden Ebû İshak İbrahim b. Hilâl es-Sâbî (ö. 384/994) gibi kâtiplere hazırlattıkları şecerelerle soylarını efsanevi Sasanî kralı Behram Gûr’a dayandırmışlardır.¹⁴³ Bu iddia, Deylemli askerler nezdinde karizmatik bir liderlik oluşturma ve Arap hilafetine karşı İranî bir meşruiyet zemini yaratma çabası olarak, *el-Muntazammüellifi İbnü’l-Cevzî* (ö. 597/1201) gibi Sünnî tarihçiler tarafından eleştirilmiş ve siyasi bir kurgu olarak nitelendirilmiştir.¹⁴⁴

Büveyhîlerin inanç dünyası, siyasi faydacılıkla bölgesel mirasın ilginç bir sentezini yansıtmaktadır. Deylem bölgesi, Abbasî zulmünden kaçan Şiî isyancıların sığınağı olmuştu. Bölge halkı, Abbasîlere duydukları siyasi öfke ve bölgeye gelen Hasan b. Ali el-Utruş (ö. 304/917) gibi Zeydî imamların tebliğleri neticesinde İslâm’ı Şiîliğin Zeydiyye kolu üzerinden benimsemişlerdir. Dolayısıyla Ali (İmâdüddeve) (ö. 338/949), Hasan (Rüknüddeve) (ö. 366/976) ve Ahmed (Muizzüddeve) (ö. 356/967) kardeşlerin ilk dini altyapısı Zeydîlik üzerineydi.¹⁴⁵ Ancak Zeydiyye mezhebinin zalim yöneticiye karşı kılıçla isyan etme (hurûc) şartı ve imamın mutlaka Fatımî soyundan gelmesi gerekliliği, Büveyhîlerin kurduğu saltanat düzeniyle çelişiyordu. Bağdat’ı ele geçirip Sünnî Halife’yi vesayet altına aldıklarında, Zeydî bir imamla çalışmak yerine, Mehdi inancına sahip olan İснаaşeriyye mezhebini devlet politikası olarak benimsemeleri stratejik bir tercihti. Zira İmâmiyye inancına göre imam gaybette olduğu için, Büveyhî emirleri onun adına naiplik yaparak dünyevi iktidarı meşru bir zeminde ve herhangi bir seyyid rakibi olmadan kullanabiliyorlardı.¹⁴⁶

¹⁴²John J. Donohue, *The Buwayhid Dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012: Shaping Institutions for the Future* (Leiden and Boston: Brill, 2003), 1.

¹⁴³İbnü’l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/220-221.

¹⁴⁴İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi’l-mülûk ve’l-ümem*, 13/334.

¹⁴⁵Bakır - Dündar, “Büveyhî Hânedânî’nin Menkıbevi Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı”, 45.

¹⁴⁶Akoğlu, “Büveyhîler’in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine”, 131-133.

Askerî yapıları itibariyle Büveyhîler, dönemin hâkim gücü olan Türk süvari birliklerinin aksine, piyade savaşında uzmanlaşmış bir orduya sahipti. Deylemli askerler, turs adı verilen parlak renkli kalkanları, züpîn veya zûbîn adı verilen çift uçlu kısa mızrakları ve tbrezin adı verilen savaş baltaları ile tanınırlardı. Savaş meydanında kalkanlarını birbirine kenetleyerek oluşturdukları saf düzeni ve düşman süvarilerine karşı seri halde fırlattıkları mızraklar, onları Abbasî ordusu ve diğer yerel güçler için vazgeçilmez paralı askerler haline getirmiştir.¹⁴⁷

Büveyhî kardeşlerin yükseliş serüveni, babaları Ebû Şücâ'nın onları Sâmânîlerin hizmetindeki Deylemli komutan Mâkân b. Kâkî'nin (ö. 329/940)ordusuna yazdırmasıyla başlamıştır. Mâkân'ın, Ziyârî hanedanının kurucusu Merdâvîc b. Ziyâr (ö. 323/935)karşısında yenilgiye uğraması üzerine, Büveyhî kardeşler saf değiştirerek Merdâvîc'in hizmetine girmişlerdir. Merdâvîc, en büyük kardeş Ali b. Büveyh'i (İmâdüddeve) Kerec valisi olarak atamış, ancak Ali'nin burada askerlere cömert davranarak kendine has bir güç odağı oluşturmasından şüphelenmiştir.¹⁴⁸ Merdâvîc'in Türk gulâmların suikastı sonucu öldürülmesiyle ortaya çıkan otorite boşluğunda ise Büveyhîler bağımsız bir güç olarak tarih sahnesine çıkmışlardır.¹⁴⁹ Bu süreçte en küçük kardeş Ahmed b. Büveyh (Muizzüddeve), Kirman ve Ahvaz bölgelerindeki başarılı seferleriyle dikkat çekmiş ve nihayetinde Abbasî hilafetinin başkenti Bağdat'a giden yolu açacak askeri birikime ulaşmıştır.¹⁵⁰ Büveyhîlerin bu yükselişi, sadece askeri bir başarı değil, aynı zamanda İranî kültürün, Şîî inancının ve Deylemli askeri aristokrasisinin Sünnî-Arap hilafet merkezine taşınması anlamına gelmekteydi.

2.3.2. Büveyhîler Döneminde İran'ın Coğrafi ve Toplumsal Yapısı

Hicri 4. (Miladi 10.) yüzyılda Büveyhîlerin anavatanı ve asıl güç merkezi olan İran coğrafyası, Irak'ın düz ve tekdüze alüvyon yapısının aksine; sıradağların, geniş platoların ve çöllerin iç içe geçtiği, idaresi güç fakat stratejik derinliği yüksek dağlık bir yapı arz etmekteydi. Dönemin kaynaklarında Memalik-i Acem'in kalbi olarak nitelendirilen bu saha,

¹⁴⁷Bakır - Dündar, "Büveyhî Hânedânı'nın Menkıbevî Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı", 33-37.

¹⁴⁸İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 7/6; Bakır - Dündar, "Büveyhî Hânedânı'nın Menkıbevî Kuruluşu ve Tarihi Arka Planı", 25.

¹⁴⁹İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'â ibü'l-himem*, 5/401-407.

¹⁵⁰Erkoç, "Büveyhiler Devleti'nin Kuruluşu Ve Bağdat'a Hakim Olma Süreci (933-945)", 228.

temelde üç ana idari ve beşerî havzadan oluşmaktaydı: Kuzeyde Rey, Hemedan ve İsfahan'ı içine alan, siyasi çalkantıların ve mezhebi çeşitliliğin merkezi olan dağlık 'Cibâl' (Irak-ı Acem) bölgesi; güneyde Büveyhî hanedanının idari başkenti Şiraz'ı barındıran, tarım ve ticaretin merkezi 'Fars' eyaleti ve doğuda daha izole, çöl ikliminin baskın olduğu, güvenlik açısından sığınak vazifesi gören Kirmân hattı. Büveyhîler, Irak'ta işgalci bir güç olarak algılanırken, İran platosunda kendi kültürel ve etnik köklerine yani Deylem'e dayanan meşru bir hanedan kimliğine sahiptiler; zira bu coğrafya, onların tarih sahnesine çıktıkları ve askeri hegemonyalarını besledikleri ana havzaydı.¹⁵¹

Bölgenin iktisadi yapısı, Irak'taki nehir sulamacılığının aksine, İran platosunun kurak iklimine uyarlanmış ve Sasani mühendisliğinin zirvesi sayılan kâriz adı verilen yeraltı su kanalları sistemine dayanmaktaydı. Fars ve Cibâl bölgeleri, bu karmaşık sulama ağı sayesinde tahıl üretiminde kendine yeterli olmanın ötesinde, özellikle tekstil ve dokuma sanayisinde İslâm dünyasının üretim üssü konumundaydı. Şiraz, Kazerun ve Rey gibi şehirler, devlet kontrolündeki tiraz atölyelerinde üretilen ipekli kumaşlar, halılar ve gülsuyu gibi lüks tüketim maddeleriyle uluslararası ticarete kilit rol oynamaktaydı.¹⁵² Ayrıca İpek Yolu'nun kuzey güzergahı üzerinde bulunan Rey şehri, Horasan'dan gelen ticaret kervanlarının batıya açılan kapısı olması hasebiyle, Büveyhî ekonomisine gümrük vergileri ve ticari hareketlilik üzerinden büyük bir nakit akışı sağlamaktaydı.¹⁵³ Adudüddevlî gibi muktedir emirlerin Fars bölgesinde inşa ettirdiği Bend-i Emîr gibi barajlar ve sulama bentleri, hanedanın İran coğrafyasındaki bayındırlık faaliyetlerinin, Irak'taki sömürü odaklı iktâ sisteminden daha yapıcı ve kalıcı olduğunu göstermektedir.¹⁵⁴

Demografik ve sosyal doku açısından İran coğrafyası, Irak'tan çok daha karmaşık ve dirençli bir etnik katmanlaşmaya sahipti. Nüfusun yönetici tabakasını Hazar Denizi kıyı şeridinde bulunan Gîlân ve Deylem'den gelen savaştı Deylemliler oluştururken, kırsal kesimlerde ve dağlık alanlarda özgürlüklerine düşkün Şebânkâre, Hasnevîler Kürt aşiretleri

¹⁵¹İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 1938, 240-247; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 195-200; Ahmet Güner, "Hamza el-İsfehânî ve Büveyhîler (2)", *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2005), 57-65.

¹⁵²Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî Makdisî, *Ahşeni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm* (Leiden: Brill, 1902), 435-436.

¹⁵³Furkan Çelebi, *Orta Çağ'da Bir İslâm Şehri Rey -Büveyhîler Dönemi-* (İstanbul: Fecr Yayınları, 2023), 133-138.

¹⁵⁴Makdisî, *Ahşeni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm*, 450.

ile Lurlar hakim unsurdu.¹⁵⁵ Türkmenlerin ve Gaznelilerin baskısıyla doğudan gelen Türk göçleri, bu dönemde henüz demografik dengeyi tamamen değiştirmemiş olsa da ordudaki Türk gulâmlar ile yerli Deylemli piyadeler arasındaki etnik gerilim, İran şehirlerindeki sosyal huzursuzluğun temel kaynağıydı. Irak'ta Araplar ve Nebatîler çoğunluktaiken, İran'da Farsî unsurlar baskındı. Ancak bu bağlılık dini yapıda tam manasıyla geçerli değildi. Bölge, İslâmlaşma sürecini büyük ölçüde tamamlamış olsa da özellikle Fars ve Kirmân eyaletlerinde Mecûsî nüfus, varlıklarını koruyarak güçlü bir şekilde sürdürmekte, hatta devlet bürokrasisinde ve ticari hayatta etkin roller üstlenebilmekteydi.¹⁵⁶

Dini ve entelektüel açıdan İran coğrafyası, Bağdat'ın Sünnî baskısından kaçan düşünürler için bir sığınak ve özgürlük alanıydı. Rey ve İsfahan gibi merkezler, İbn Sînâ gibi filozofların ve Mu'tezilî kelamcılarının himaye gördüğü, kütüphanelerin kurulduğu birer kültür başkenti hüviyetindeydi.¹⁵⁷ Irak'ta Şiîlik daha çok halk tabanında ve Kerh gibi mahallelerde yaşanırken, İran'da, özellikle Kum ve Kaşan hattında İmâmî Şiîlik yerleşik bir şehir kültürü haline gelmiş; öte yandan Rey bölgesinde Zeydîlik ve İsmâîlîlik gibi Şiîliğin radikal kolları da taban bulmuştur. Buna mukabil, Cibâl bölgesinin bazı kesimlerinde ve Horasan sınırında Sünnî/Şâfiî ulema ve hadis halkaları da varlığını güçlü bir şekilde devam ettirmiş, bu durum Büveyhî emirlerini İran'da, Irak'takinden daha dengeli ve kapsayıcı bir mezhep politikası gütmeye zorlamıştır.¹⁵⁸ Sonuç olarak Büveyhîler dönemi İran'ı, idari olarak çok başlı (Şiraz-Rey-İsfahan eksenli) bir konfederasyon görünümünde olsa da, İranî uyanışın yaşandığı, Farsçanın yeniden edebiyat dili olarak yükseldiği ve yerel dinamiklerin merkezi otoriteyle sürekli pazarlık halinde olduğu canlı bir medeniyet havzasıydı.

2.3.2.1. Büveyhîler Döneminde Rey Şehrinin Coğrafi ve Toplumsal Yapısı

İslâm coğrafyacılarının Arûsü'd-Dünya, Ümmü'l-Bilâd gibi parlak sıfatlarla andıkları Rey şehri, Büveyhîler döneminde Cibâl eyaletinin yönetim merkezi olması hasebiyle altın çağını yaşamıştır.¹⁵⁹ Büveyhî emiri Rüküddevle (ö. 366/976), Bağdat'taki kardeşi ile eşgüdümlü ancak bağımsız bir idari yapı kurmak amacıyla Rey'i kendine pâyitaht seçtiğinde,

¹⁵⁵İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 113-114.

¹⁵⁶İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 118.

¹⁵⁷Muhammed Uç, "Büveyhîler Dönemi İlim ve Tıp Merkezlerinin Gelişiminde Vakıfların Rolü ve Âkıbetleri", *Akif Dergisi* 51/2 (K 2021), 217-218.

¹⁵⁸Makdisî, *Ahşeni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm*, 395.

¹⁵⁹Makdisî, *Ahşeni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm*, 386.

şehir harap bir haldeydi. Rüküddevle'nin başlattığı imar hamlesiyle şehir adeta yeniden inşa edilmiş; sağlam surlar, geniş hendekler ve görkemli saraylarla donatılarak Bağdat'a rakip bir cazibe merkezi haline getirilmiştir. Coğrafi olarak Horasan yolu üzerinde, İpek Yolu'nun kilit noktasında bulunması, Rey'i doğudan ve batıdan gelen tüccarların, âlimlerin ve askerlerin buluşma noktası kılmıştır.¹⁶⁰ Şehir, Elburz Dağları'nın eteğinde, su kaynaklarının bolluğu ve havasının mutedil oluşuyla, dönemin seyyahlarını kendine hayran bırakan bir bayındırlık seviyesine ulaşmıştır.¹⁶¹

Şehrin fiziki yapısı, dönemin savunma ve şehircilik anlayışını yansıtan; şehrin içi (medine), kale ve yönetim merkezi (kuhendiz) ve dış mahalleler (rabad) olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktaydı. Özellikle Büveyhîler döneminde şehrin sembolü haline gelen 'Taberak Kalesi', savunmanın belkemiği idi. Şehir surlarının dışında, tepelik bir alana inşa edilen bu kale, hem dışarıdan gelecek saldırılara karşı bir kalkan görevi görmekte hem de şehirde sıkça yaşanan iç isyanlarda emirlerin sığınağı olmaktaydı. Şehrin Bâb-ı Kûh ve Bâb-ı Bilit gibi kapıları sadece birer geçiş noktası değil, aynı zamanda farklı sosyal sınıfların ve mezhebi grupların yaşam alanlarını birbirinden ayıran sınırlar niteliğindedir.¹⁶² İmar faaliyetleri kapsamında inşa edilen hastane, kütüphane ve rasathane gibi kurumlar ise şehrin rabad denilen ve hızla genişleyen dış halkasında yer almaktaydı.¹⁶³

Rey'in nüfus ve ilmi yapısı, Büveyhîlerin himayesinde emsalsiz bir çeşitlilik kazanmıştı. Şehir halkının çoğunluğu Hanefî mezhebine mensup Sünnîlerden oluşmakla birlikte, Şâfiîlerin de güçlü bir varlığı söz konusuydu.¹⁶⁴ Ancak Büveyhî iktidarıyla birlikte, Şîî nüfusu ve Mu'tezilî kelamcılar şehirde etkin bir konuma yükseldiler. Büveyhîlerin ünlü veziri Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995), Rey'i adeta bir kültür başkentine dönüştürmüştür. Vezirin Rey'deki kütüphanesinin, 400 deve yükü kitaba sahip olduğu ve bu kütüphanenin kapılarının tüm mezhep mensuplarına açık olduğu rivayet edilmektedir.¹⁶⁵ Bu hoşgörü ortamı, Rey'i, Bağdat'taki Hanbelî baskısından kaçan Mu'tezilî ve Şîî âlimler için bir sığınak haline getirmiştir. Ünlü Şîî âlim Şeyh Sadûk (İbn Bâbeveyh) (ö. 381/991), Büveyhî emiri

¹⁶⁰Çelebi, *Orta Çağ'da Bir İslâm Şehri Rey -Büveyhîler Dönemi-*, 77-80.

¹⁶¹Makdisî, *Ahşeni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm*, 390.

¹⁶²İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, 208-209.

¹⁶³Uç, "Büveyhîler Dönemi İlim ve Tıp Merkezlerinin Gelişiminde Vakıfların Rolü ve Âkibetleri", 215.

¹⁶⁴Makdisî, *Ahşeni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm*, 395.

¹⁶⁵Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l - Udebâ* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l Arabî'l-İslâmî, 1993), 1/165.

Rüknüddevlé'nin meclislerinde Sünnî âlimlerle münazaralara katılmış, bu tartışmalar Rey'in entelektüel canlılığını artırmıştır.¹⁶⁶ Ancak bu canlılık, aynı zamanda mezhebi kutuplaşmayı da besleyen bir zemin hazırlamıştır.

Ekonomik açıdan Rey, Büveyhî hazinesinin en önemli gelir kaynaklarından biriydi. Rey ve çevresinde üretilen ipekli kumaşlar, seramik ürünleri ve pamuklu dokumalar, İslâm dünyasının dört bir yanına ihraç edilmekteydi. Şehrin çarşıları, sadece ticaretin değil, aynı zamanda sosyal hayatın ve mezhebi propagandanın da merkeziydi. Rûde denilen nehrin şehri sulaması, tarımsal üretimi artırmış, bu refah ortamı nüfusun hızla artmasına yol açmıştır.¹⁶⁷ Ancak bu zenginlik, Büveyhî ordusundaki Türk ve Deylemli askerlerin iştahını kabartmış, askerlerin maaşlarının ödenmesi için müsadere yöntemiyle şehrin gelirlerine el konulması veya tüccarlara ağır vergiler konulması, zaman zaman esnafın kepenk kapatmasına ve sosyal huzursuzluklara neden olmuştur.¹⁶⁸ Dolayısıyla Rey, dışarıdan bakıldığında 'âlimlerin ve tüccarların şehri', içeriden bakıldığında ise her an patlamaya hazır etnik ve mezhebi fay hatlarının üzerinde oturan bir barut fıçısı görünümündeydi.

2.3.2.2. Rey Şehrinde Yaşanan Sünnî-Şîî Zıtlaşmaları ve Çatışmaları

Büveyhîlerin Cibâl eyaletindeki yönetim merkezi olan Rey şehri, Hicri 4. asırda Bağdat'tan farklı olarak daha girift ve ilmî tabanlı bir mezhebi gerilime sahne olmuştur.¹⁶⁹ Bağdat'ta yaşanan çatışmalar genellikle avâm tabakasının sokak hakimiyeti, Aşûre ve Gadir-i Hum gibi Şîî uygulamaları üzerinden şekillenirken, Rey'deki zıtlaşmalar, şehrin Sünnî (Hanefî-Şâfiî) çoğunluğu ile iktidarın desteklediği Şîî (İmâmî-Zeydî) ve Mu'tezilî fikrine sahip kimselerin arasındaki güç mücadelesi ekseninde gelişmiştir. Bu şehirdeki gerilim, sadece mezhebi bir taassup değil, aynı zamanda Deylemli askerlerin Şîî kimliği ile Türk askerlerin Sünnî kimliği arasındaki askeri rekabetin ve şehirdeki Ayyârûn (kendi menfaatleri için toplum düzenini bozan zümreler) teşkilatlarının mahalleler arası nüfuz mücadelesinin bir yansıması olarak tezahür etmiştir.¹⁷⁰ Rey'de olaylar, başlangıçta soğuk savaş ve psikolojik baskı şeklinde seyrederken, otoritenin zayıfladığı dönemlerde kanlı isyanlara ve nihayetinde

¹⁶⁶Çelebi, *Orta Çağ'da Bir İslâm Şehri Rey -Büveyhîler Dönemi-*, 106.

¹⁶⁷Makdisî, *Ahşeni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm*, 389-394.

¹⁶⁸Mustafa Demirci, "İktâ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/43-47; Gülhan Duygun, *Büveyhîler Zamanında Kirmân Bölgesinin Siyasî Ve Sosyo-Kültürel Durumu* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015), 69.

¹⁶⁹Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/40-41.

¹⁷⁰Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", 124-130.

şehrin el değiştirmesiyle büyük bir mezhebi tasfiyeye dönüşmüştür.

Kronolojik olarak incelendiğinde, Rey'deki ilk ciddi mezhebi gerilimler, Büveyhî emiri Rüknüddeve (335-366/947-976)döneminde, devletin yerleşme çabalarıyla eş zamanlı olarak başlamıştır. Rüknüddeve, siyasi dehası sayesinde, çoğunluğu Sünnî olan Rey halkını karşısına almamak için ılımlı davranarak denge politikası gütmüş olsa da onun döneminde Şîî kelamcılarının şehre akın etmesi ve Cuma camilerinde Ehl-i Beyt lehine yapılan propagandalar, Sünnî ulema arasında derin bir rahatsızlık yaratmıştır.¹⁷¹ Özellikle H. 350 (M. 961) yılı civarında, Rey'in ünlü vaizlerinin cami kürsülerinden Sahabe aleyhine üstü kapalı ta'riz ifadeler kullanması, çarşı esnafı arasında huzursuzluğa yol açmış, ancak emirin sert tedbirleri sayesinde bu huzursuzluk kitlesel bir çatışmaya dönüşmeden bastırılmıştır.¹⁷² Bu dönemde devlet, mezhep çatışmasını önlemek adına, halkın silah taşımalarını yasaklamış ve gece belirli bir saatten sonra sokağa çıkma yasağı uygulayarak yaşanabilecek muhtemel olayların önüne geçmeye çalışmıştır.

Gerilimin tırmanarak açık bir zıtlığa dönüştüğü asıl evre, Fahrüddeve (366-387/976-997)ve onun güçlü veziri Sâhib b. Abbâddönemidir. Kendisi de Mu'tezilî ve Şîî eğilimli olan vezir Sâhib b. Abbâd, Rey şehrini bir Şîî ilmî üssüne dönüştürme projesi kapsamında, Sünnî Eş'arî ve Hanbelî âlimlerin faaliyetlerini kısıtlayan bazı idari kararlar almıştır.¹⁷³ H. 370'li (M. 980'ler) yıllarda, Rey'de kurulan münazara meclislerinde, Şîî âlimlerin Sünnî inanç esaslarını alenen eleştirmeleri ve devletin resmi yazışmalarında Ehl-i Beyt vurgusunu arttırması, şehrin Sünnî mahallelerinde özellikle de Rustâk'da tepkiye neden olmuştur.¹⁷⁴ Bu dönemde, Rey sokaklarında 'teberrâ' (ilk üç halifeden uzaklaşma) sloganlarının duvarlara yazıldığı ve Sünnî halkın buna karşılık olarak Sahâbenin faziletlerini anlatan hadisleri dükkanlarına astığı görülmüştür. Bu zıtlıklar, zaman zaman mahalle gençleri arasında taşlı sopalı kavgalara dönüşmüştür. Vezirin emriyle Küllâk gibi Şîî mahallelerin vergilerinin hafifletilip Sünnî mahallelerin vergi yükünün artırılması da zıtlığı ekonomik bir boyuta taşımıştır.¹⁷⁵

¹⁷¹Halid Yunus el-Hâlidî, "Irak'ta Ehlî Sünnet İle Şîa Arasında ki Savaş", *Gazze İslâm Üniversitesi* 1/2 (2013), 214-219.

¹⁷²İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/578.

¹⁷³Vladimir Minorsky, *La domination des Dailamites* (Paris: Ernest Leroux, 1932), 10-19.

¹⁷⁴Makdisî, *Ahşeni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm*, 395.

¹⁷⁵Çelebi, *Orta Çağ'da Bir İslâm Şehri Rey -Büveyhîler Dönemi-*, 180-190.

Sünnî-Şîî çatışmasının zirveye ulaştığı ve otoritenin tamamen kaybolduğu dönem ise, Mecdüddeve'nin (387-420/997-1029)saltanatı ve annesi Seyyide Şîrin'in naipliği yıllarıdır.¹⁷⁶ Seyyide Şîrin'in ölümüyle birlikte Büveyhî merkezi otoritesi zayıflamaya başlamış ve bununla birlikte, Rey sokakları Ayyâr denilen ve ekseriyetle Bâtınî olan silahlı çetelerin hakimiyetine girmiştir. Hicrî 390 (M. 1000) yılından itibaren sıklaşan olaylarda, Şîî Ayyârların sahâbeye sövmeleri ve Mecdüddeve'nin de bunlara ses çıkarmaması Şîîler ile Sünnîlerin birbirine düşmesine sebep olmuştur.¹⁷⁷ Muharrem ayında matem törenlerini bahane ederek Sünnî çarşılarını yağmaladığı, buna mukabil Sünnî grupların da Şîîlere ait medreselere ve kütüphanelere saldırılar düzenlediği kayıtlara geçmiştir. Hicrî 407 (M. 1016) yılında Rey'de yaşanan büyük bir fitnede, mezhep taassubuyla hareket eden gruplar arasında çıkan çatışmalarda çok sayıda dükkân yakılmış ve onlarca insan hayatını kaybetmiştir. Olaylar o kadar büyümüştür ki, Mecdüddeve, Sünnîliğin hamiliğini üstlenen Gazneli Mahmud'dan 420 (1029) yardım istemek zorunda kalmıştır. Büveyhî emiri Mecdüddeve'nin, kendi askerlerine karşı Gazneli Mahmud'dan yardım istemesi sonucu şehre giren Gazneli ordusu, Rey'de tarihin gördüğü en büyük mezhebî tasfiye hareketlerinden birini gerçekleştirmiştir. Gazneli Mahmud, şehre girer girmez, Büveyhî döneminde güçlenen Şîî, Mu'tezilî ve Bâtınî unsurlara karşı acımasız bir takibat başlatmıştır. Kaynakların ittifakla bildirdiğine göre; Sultan Mahmud, 'Râfizîlik ve Bâtınîlik' suçlamasıyla önde gelenlerini Rey meydanlarında astırmış, Mu'tezilî âlimleri de sürgüne göndermiştir. Daha da önemlisi, Rey'in o meşhur kütüphanelerindeki felsefe, kelam ve Şîî fıkhrına dair binlerce cilt kitap, sapkınlık içerdiği gerekçesiyle şehir meydanında astığı kişilerin ayakları altında yakarak imha ettirmişti.¹⁷⁸ Sünnî halkın da desteğini alan bu hareket, Rey'deki Şîî varlığına büyük bir darbe vurmuş ve Büveyhîlerin yaklaşık bir asırdır inşa etmeye çalıştığı Şîî sosyo-kültürel yapıyı yerle bir etmiştir.

2.3.2.3. Kum, Sâve, Âve ve Hemedan'ın Coğrafi ve Toplumsal Yapısı

Büveyhî hâkimiyetinin hicrî dördüncü yüzyıl ortalarından itibaren Irak-ı Acem coğrafyasında kökleştiği dönemde, Kum, Sâve-Âve ve Hemedan hattı hem siyasî hem

¹⁷⁶Ibn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'â ibü'l-himem*, 15/8; Ahmet Güner, "Mecdüddeve", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/229-230.

¹⁷⁷Ibnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/287-288.

¹⁷⁸Ibnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 15/194-195.

de mezhebî bakımdan öne çıkan bir bölge teşkil etmektedir. Bu hattın güney ucunda yer alan Kum, erken dönemden itibaren belirgin bir Şîî-İmâmî merkez hâline gelmiştir. Sâve-Âve şehirleri yan yana duran Sünnî ve Şîî yerleşimleriyle bir tür sınır bölgesi görünümü kazanmıştır. Kuzeyde bulunan Hemedan ise Cibâl bölgesi ise askerî ve idarî merkez olarak çok katmanlı bir toplumsal yapı sergilemiştir.

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu‘cemü’l-büldân* adlı eserinde Kum’u Cibâl bölgesinin güneyinde, Rey ve Sâve istikametinde uzanan yol üzerinde, çöl kuşağının kenarında kurulmuş bir şehir olarak tasvir eder. Kum’un İslâmî dönemde teşekkül ettiği, eski Fars yerleşimlerinin üzerine oturmadığı, fetih sonrası oluşan yeni bir Arap-Acem karışımıyla ortaya çıktığı belirtilir. Yâkût, şehrin çekirdeğini oluşturan yedi köyün, Eş‘arî nisbesiyle tanınan Kûfeli aileler tarafından bir araya getirilerek şehirleştirildiğini aktarır ve böylece Kum’un kuruluşunu Emevî-Abbâsî dönemindeki siyasî çalkantılar sonucu Cibâl’e kayan bu gruplara bağlar. Kum ile Sâve arasındaki mesafeyi on iki fersah olarak veren Yâkût, böylece şehrin kapalı bir dinî merkez değil, bölgesel yol ağının canlı bir halkası olduğuna da işaret eder. Kum’un kuyulardan beslenen su sistemi, dağ eteklerinden gelen suların biriktirilmesi ve yaz aylarında bile serin sayılan içme suyu, hem tarım hem de şehir içi tüketim açısından belirleyici unsurlar olarak öne çıkar.¹⁷⁹

Yâkût, Kum halkının mezhebî kimliğine dair verdiği bilgide son derece açıktır. *Mu‘cemü’l-büldân*’da Kum maddesinin sonunda, şehir halkının tamamına yakınının Şîî-İmâmî olduğu, Sünnî unsurun yok denecek kadar az bulunduğu ifade edilir.¹⁸⁰ Böylece Kum, H. 3/M. 9. yüzyıldan itibaren Ehl-i Beyt sevgisi etrafında şekillenen bir gelenekle anılan, H. 5/M. 10. yüzyıla gelindiğinde ise Şîîliğin ilmî ve sosyal bakımdan kökleştiği bir merkez hâline gelir. Ricâl ve tabakât literatüründe Kum nisbesiyle anılan râvilerin hem Kum’da hem de Bağdat ve Kûfe’de hadis ve fıkıh meclisleri kurdukları görülür; bu durum, şehrin Irak’taki Şîî çevrelerle ilmî ve ruhî bağlarını güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Sâve ve Âve hakkında da en önemli tasvirler Yâkût’un eserinde yer almaktadır. Yâkût, Sâve’yi Rey ile Hemedan arasında, her iki merkeze de otuzar fersah mesafede bulunan güzel bir şehir olarak tanımlar. Ardından da şehre iki fersah uzaklıkta Âve adında daha

¹⁷⁹Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân* (Beyrut: Dâru’l-Sâdır, 1397/1997), 4/397.

¹⁸⁰Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 4/398.

küçük bir yerleşim bulunduğunu kaydeder. Bu iki yerleşim, coğrafi bakımdan birbirine son derece yakın olmakla birlikte, Yâkût'un eserinde mezhep kimliği itibariyle zıt iki kutup olarak karşımıza çıkar. Sâve halkının Sünnî, özellikle Şâfiî mezhebe mensup olduğunu, Âve halkının ise İmâmî-Şîî olduğunu açıkça belirtir.¹⁸¹ Aynı maddede, Sâve ile Âve arasında mezhep sebebiyle asabiyet ve çekişmenin eksik olmadığı vurgulanır. Bu ifadeler Sâve ve Âve hattındaki gerilimin tekil bir olaya indirgenemeyecek kadar süreklilik kazandığını gösterir.

Hemedan hakkında ayrıntılı bilgiler ise Yâkût el-Hamevî ile Makdisî'nin (ö. 390/1000 civarı) tasvirlerinde toplanmaktadır. Yâkût, Hemedan'ı Irak-ı Acem'de, Cibâl bölgesine bağlı büyük bir şehir olarak tanımlar; şehrin surlarla çevrili olduğunu, dört kapısı bulunduğunu, içinin mahallelere ayrıldığını, çevresinin bağ ve bahçelerle, bol su kaynakları ve ziraata elverişli arazilerle kuşatıldığını kaydeder.¹⁸² Makdisî, *Ahsenu't-tekâsîm*'de Cibâl bölümünde Hemedan'ı överken, dağlık coğrafyayı büyük bir orduya, Hemedan'ı ise bu ordunun kumandanına benzetir; suyun tatlılığını, arazinin genişliğini, meyve ve ağaç bolluğunu, savaşçı nüfusun çokluğunu ardı ardına zikreder. Bu tasvirler, şehrin hem iktisadî hem de askerî bakımdan bölgenin en önemli merkezlerinden biri olduğunu gösterir.¹⁸³

Bu üç şehir birlikte düşünüldüğünde, Büveyhîler döneminde Sünnî-Şîî ilişkilerinin yalnızca kelâmî tartışmalar ve ilmî polemikler üzerinden değil, şehir mekânı, ticaret yolları, etnik bileşim ve askerî dengeler üzerinden şekillenen karmaşık bir sosyal zemin üzerinde seyrettiği görülür.

2.3.2.4. Kum, Sâve-Âve ve Hemedan'da Sünnî-Şîî Çatışmaları

Büveyhî hâkimiyetinin H. 4. ve 5. (M. 9. ve 10.) yüzyıllardaki seyrine bakıldığında, Irak-ı Acem coğrafyasında mezhep ilişkilerinin kırılğan bir denge üzerinde durduğu görülür. Abbâsî hilâfetinin sembolik otoritesi Sünnî çoğunluğun hassasiyetlerini canlı tutarken, Büveyhî emirlerinin Şîî kimliği Şîî çevrelerin himaye edildiği ve görünürlüğünün arttığı bir ortam yaratmıştır. Bu ikili yapı, özellikle Kum, Sâve-Âve ve Hemedan gibi mezhep bakımından hassas şehirlerde zaman zaman açık çatışmalara dönüşmüş, tarih kitaplarına 'fitne' başlığı altında kaydedilen hadiseler doğurmuştur.

Kum'un Şîî kimliği, mezhep gerilimini en belirgin biçimde H. 345 (M. 956) yılında

¹⁸¹Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/179.

¹⁸²Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/410-413.

¹⁸³Makdisî, *Ahseni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm*, 386.

İsfahan'da patlak veren fitnede görünür kılar. İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târih*'te h. 345 yılı olaylarını aktarırken, bu sene içinde İsfahan'da, İsfahan halkı ile Kum halkı arasında mezhep sebebiyle büyük bir fitne çıktığını kaydeder. İbnü'l-Esîr'in anlatısında fitnenin ilk kıvılcımı, İsfahan'da şehir güvenliğinden sorumlu askerî görevlilerden biri olan Kumlu bir şahsın, sahâbeden bazılarına sövdüğü hakkında çıkan söylentidir. Bu haber üzerine İsfahan halkı ayağa kalkar; yalnızca şehir merkezinde toplanmakla yetinmez, çevredeki köy ve kasabalardan da yardım isteyerek büyük bir kalabalık hâlinde şehnenin (Büveyhîler, Selçuklular ve Abbasiler döneminde bir şehrin veya eyaletin güvenliğinden ve asayişinden sorumlu olan askerî vali, garnizon komutanı veya emniyet müdürü) konağını kuşatır. Çıkan çatışmalarda iki taraftan da ölenler olur ve İsfahanlı kalabalık daha sonra öfkesini şehirde bulunan Kumlu tüccarlara yönelterek onların dükkânlarını yağmalar, mallarını talan eder.¹⁸⁴

İbn Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*'de aynı yılı anlatırken, İsfahan ile Kum halkı arasında sahâbeye sövme sebebiyle büyük bir fitne çıktığını, İsfahanlıların pek çok Kumlu'yu öldürdüklerini ve Kumlu tüccarların mallarını yağmaladıklarını yazar. İbn Kesîr, olayın bu şekilde cereyan ettiğini aktardıktan sonra, fitne haberinin Cibâl bölgesindeki Büveyhî emiri Rüküddevle'ye ulaştığını ve emirin Kumlu Şîîler lehine açık bir tavır aldığını, İsfahan halkını ağır bir malî cezaya çarptırarak yağmalanan malların tazminini emrettiğini belirtir.¹⁸⁵

İbnü'l-Esîr ile İbn Kesîr'in anlatıları birlikte okunduğunda, H. 345/M. 956 fitnesinin, İsfahan şehir dokusu içinde patlak verip kısa sürede bölgesel boyut kazanan bir mezhep çatışması olduğu ortaya çıkar. Fitnenin sahâbeye sövme iddiası etrafında şekillenmesi, Sünnî halkın sahâbe sevgisi ve saygısını harekete geçiren bir unsur olarak dikkat çekerken hedef alınan kesimin şehirdeki Kumlu tüccarlar olması olayın doğrudan Kum'un Şîî kimliğine yönelmiş bir toplumsal öfke patlaması niteliği taşıdığını gösterir. Rüküddevle'nin Kum lehine müdahalesi, Büveyhî siyasetinin Şîî tabanla kurduğu meşruiyet ilişkisinin pratik bir örneği olarak değerlendirilebilir. Böylece Kum, sadece Şîî bir ilim ve ziyaret merkezi değil, aynı zamanda çevresindeki Sünnî şehirlerle ilişkilerinde mezhep sebebiyle hedef hâline gelebilen bir odak olarak karşımıza çıkar.

¹⁸⁴İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/448.

¹⁸⁵Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Kahire: Dâru-Hacer, 1417/1997), 15/227.

Sâve-Âve hattında yaşanan mezhep gerilimi, tarih kitaplarında Kum-İsfahan fitnesi gibi belirli bir tarih ve olay etrafında değil, Yâkût'un *Mu^ccemü'l-büldân*'da çizdiği genel tablo üzerinden izlenebilmektedir. Yâkût, Sâve maddesinde, şehrin Rey ile Hemedan arasında, her iki merkeze de eşit mesafede bulunduğunu belirttikten sonra, Sâve halkının Sünnî-Şâfiî, Âve halkının ise İmâmî-Şîî olduğunu ifade eder ve iki şehir arasında mezhep sebebiyle asabiyet ve çekişmenin eksik olmadığını vurgular.¹⁸⁶ Bu ifade, Sâve-Âve hattında süreklilik arz eden bir mezhep sınırı bulunduğunu açıkça ortaya koyar.

Hemedan'da mezhep temelli çatışmalar, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr'in tarihi anlatımlarında H. 351 ile 411 (M. 962 ile 1020) tarihleri etrafında belirginleşir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*'te 351 yılı olaylarını anlatırken, Cemâziyelevvel ayında Basra'da ve Hemedan'da halk tabakası arasında mezhepler sebebiyle bir fitne çıktığını, bu fitne çok sayıda insanın öldüğünü kısaca kaydeder.¹⁸⁷ İbn Kesîr de *el-Bidâye ve'n-nihâye*'de aynı yılın olaylarını aktarırken, Basra ve Hemedan'da mezhep ihtilafları sebebiyle karışıklıklar yaşandığını, pek çok kişinin hayatını kaybettiğini belirtir.¹⁸⁸

Bu iki kısa kayıt, Hemedan'da H. 4. (M. 10.) yüzyıl ortasında Sünnî-Şîî geriliminin halk düzeyinde kitlesel şiddete dönüştüğünü tespit etmek için yeterlidir. Şehrin Sünnî fıkıh ve hadis çevrelerinin güçlü olduğu, buna karşılık Büveyhî egemenliğiyle birlikte Deylemlî ve farklı Şîî unsurların şehirde daha görünür hâle geldiği hatırlandığında, 351/962 fitnesinin arka planında bu sosyolojik gerilimin yattığı düşünülebilir. Basra'da aynı yıl sahâbe ve Ehl-i Beyt etrafındaki tartışmaların fitneye dönüştüğünü anlatan rivayetlerle birlikte okunduğunda, Hemedan'daki olay, yalnızca mahallî bir gerginlik değil, daha geniş bir bölgesel mezhep dalgalanmasının parçası olarak anlam kazanmaktadır.

Hemedan tarihindeki ikinci büyük sarsıntı, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil*'inde "Hemedan'da Türklerle Kürtler arasındaki fitne" başlığı altında anlattığı H. 411 (M. 1020) olayıdır. İbnü'l-Esîr, bu yılda Hemedan'da hüküm süren Şemsüddeve b. Fahrüddeve'nin emrindeki Türk askerlerinin uzun süredir emirlerine karşı taşkınlık yaptıklarını, emirin ise bu taşkınlıklar karşısında zayıf kaldığını aktararak Türk birliklerinin emir üzerindeki nüfuzu yüksek olan Kürt kavâhiyye kumandanlarının şehirden uzaklaştırılmasını talep ettiğini, bu talep

¹⁸⁶Yâkût el-Hamevî, *Mu^ccemü'l-büldân*, 3/179.

¹⁸⁷İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/469.

¹⁸⁸İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/256.

reddedilince Kürt kumandanların vezirle birlikte Hemedan yakınlarındaki Burcîn kalesine çekildiğini kaydeder. Türk birlikleri kaleyi kuşatır, kuşatma uzayınca kale içindekiler İsfahan emiri Ebû Ca'fer b. Kâkûye'ye haber göndererek yardım ister. İbnü'l-Esîr, İsfahan'dan gelen birliklerle Kürt kuvvetlerinin birlikte bir gece baskını planladıklarını, baskın sırasında Türk askerlerinin gafil avlandığını, çok sayıda askerın öldürüldüğünü, mallarının yağmalandığını ve sağ kalanların dağıldığını ayrıntılı biçimde anlatır.¹⁸⁹

İbnü'l-Esîr'in olay örgüsüne bakıldığında, Hemedan'daki bu fitnenin görünürde askerî ve etnik bir çekişme olduğu söylenebilir. Ancak Hemedan'daki mezhebî dağılımla birlikte değerlendirildiğinde, çatışmanın arka planında mezhep aidiyetlerinin de olabileceği göz ardı edilmemelidir. Çünkü Türk birliklerinin büyük kısmı, Abbâsî ve Büveyhî ordularında yer alan Sünnî gulâm unsurlardan oluşurken, Kürt kavâhiyye birlikleri ise Cibâl bölgesindeki Zeydî ve İmâmî çevrelerle tarihsel temas içinde bulunan kesimlerden devşirilmiştir. Bu tablo, h. 411 (M. 1020) fitnesinin yalnızca disiplin sorunu ya da ganimet kavgası değil, Hemedan'da iktidar ve nüfuz mücadelesinin mezhep aidiyetleri üzerinden yeniden şekillenmesinin bir tezahürü olarak okunmasına imkân vermektedir.

H. 353'te (M. 962) halk arasında yaşanan fitne ile H. 411'de (M. 1020) ordu içi Türk-Kürt çatışması yan yana konulduğunda, Hemedan'da yaklaşık yarım asırlık bir zaman dilimi içinde Sünnî-Şîî geriliminin farklı düzlemlerde yeniden üretildiği görülür. İlk fitnede şehir halkı arasındaki mezhep ayrışması kitlesel şiddete dönüşmüş, ikinci fitnede ise Türk ve Kürt askerî kanatların çekişmesinde mezhep aidiyetleri, iktidar mücadelesinin belirleyici unsurlarından biri hâline gelmiştir.

2.3.3. Büveyhîler Döneminde Irak'ın Coğrafi ve Toplumsal Yapısı

Hicri 4. (Miladi 10.) yüzyılda İslâm hilafetinin kalbi sayılan Irak coğrafyası, Büveyhîlerin hakimiyet sahası olan Cibâl bölgesinden keskin çizgilerle ayrılan, kendine has dinamiklere sahip nehirler ve kanallar medeniyetidir. Dönemin kaynaklarında genellikle Sevad (Yeşillik/Kara Toprak) olarak adlandırılan bu bölge, Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı bereketli ovalarından oluşmaktaydı.¹⁹⁰ Büveyhîler, dağlık ve engebeli Deylem bölgesinden gelip bu düz ve sulak coğrafyaya hâkim olduklarında, sadece siyasi bir sınır geçmemişler,

¹⁸⁹İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/248-249.

¹⁹⁰Casim Avcı, "Kûfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/339-342.

aynı zamanda çok daha karmaşık bir tarım toplumunu ve yerleşik şehir kültürünü yönetmek zorunda kalmışlardır. Irak bölgesi o dönemde kabaca üç ana havzaya ayrılmaktaydı, kuzeyde Musul merkezli ve daha çok göçebe Arap/Kürt unsurların etkin olduğu Cezire sınırı, ortada başkent ve çevresini kapsayan tarım bölgesi ve güneyde Basra Körfezi'ne açılan ve batıha adı verilen bataklıklarıyla meşhur stratejik su yolları.¹⁹¹

Bölgenin iktisadi omurgasını, Sasani döneminden tevarüs edilen ve Abbâsîlerin geliştirdiği muazzam sulama kanalları sistemi oluşturmaktaydı. Büveyhîler döneminde Irak toprakları, Nehr-i İsa, Nehr-i Sarsar ve Nehr-i Melik gibi büyük kanallar sayesinde dünyanın en verimli tarım arazileriydi.¹⁹² Ancak Büveyhîlerin askeri maaş sistemini nakit paradan (atâ) toprak gelirlerine (iktâ) çevirmeleri, Irak coğrafyasının kaderini değiştirmiştir. Askeri iktâ sistemi, toprağın mülkiyetini değilse de gelirini Deylemlî ve Türk komutanlara devretmiş ve tarımdan anlamayan bu askerler, kanalların bakımını ihmal ederek sadece kısa vadeli gelirle ilgilenmişlerdir. Bu durum, dönemin sonlarına doğru Irak'ın meşhur sulama sisteminin çökmesine, tarımsal verimliliğin düşmesine ve köylülerin topraklarını terk ederek şehirlere göç etmesine neden olmuştur.¹⁹³

Irak'ta nüfusun ana gövdesini Arap kabileleri (Benî Şeybân, Benî Esed, Benî Müntefik vb.) oluşturmaktaydı.¹⁹⁴ Bu kabileler, merkezi otoritenin zayıfladığı anlarda, özellikle Irak'ın güneyindeki Batıha adı verilen bataklık bölgelerinde veya çöl sınırlarında isyan ederek kervan yollarını tehdit edebiliyorlardı. Şehir merkezlerinde ise Fars kökenliler, Nebatîler (yerli çiftçiler) ve Afrika kökenli zencilerle karışık bir yapı mevcuttu.¹⁹⁵ Büveyhîlerin gelişile birlikte, bu karışıma Deylemlî askerler ve onların aileleri de eklenmiş, ancak Deylemlîler İran'daki gibi yerli halkla kaynaşmak yerine, genellikle kendilerine tahsis edilen garnizonlarda veya mahallelerde izole bir hayat sürmüşlerdir.¹⁹⁶ Bu durum, Irak halkı ile

¹⁹¹Makdisî, *Ahşeni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm*, 144; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/272-274.

¹⁹²Hakkı Dursun Yıldız, "Batıha", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/195-196; Mustafa Demirci, "Sevâd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/576-578.

¹⁹³Nasrat Adamo - Nadhir Al-Ansari, "Agriculture and Irrigation of Al-Sawad during the Islamic Period", *Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering* 10/3 (2020), 159-164.

¹⁹⁴Ujang Tholib, "The Economic Factors of the Abbasid Decline during the Buwayhid Rule in the Fourth/Tenth Century", *Al-Jami'ah: Journal of Islamic Studies* 47/2 (2009), 362-363.

¹⁹⁵Tholib, "The Economic Factors of the Abbasid Decline during the Buwayhid Rule in the Fourth/Tenth Century", 354; Cengiz Kallek, "Esed (Benî Esed)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/363-365; Mehmet Ali Kapar, "Müntefik (Benî Müntefik)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/27.

¹⁹⁶Adamo - Al-Ansari, "Agriculture and Irrigation of Al-Sawad during the Islamic Period", 161-162.

Büveyhî yönetimi arasındaki yabancılık hissini sürekli canlı tutmuştur.

Irak coğrafyasının dini ve mezhebi haritası, en az etnik yapısı kadar parçalıydı. Bölge, Şîliğin doğduğu ve geliştiği topraklar olması hasebiyle, Kûfegibi geleneksel Şîî merkezlerini barındırıyordu. Kûfe, Büveyhîler öncesinden beri Zeydî ve İmâmî Şîliğin kalesiydi ve buradan yayılan fikirler bölgenin güneyinde etkili oluyordu.¹⁹⁷ Buna karşılık Basra, Sünnî eğilimlerin güçlü olduğu, Şîliğe mesafeli duran bir ticaret limanıydı.¹⁹⁸ Irak'ın kuzeyi ve orta kesimlerindeki kırsal alanlarda Sünnî/Hanbelî Arap aşiretleri hakimken, Meşhed diye bilinen Necef ve Kerbela gibi kutsal mekanların varlığı, Şîî nüfus için bir çekim merkezi oluşturuyordu.¹⁹⁹

İdari ve askeri açıdan Irak'ın kilit noktası, Bağdat ile Basra arasında yer alan Vâsıtşehriydi. Emevîler döneminde Haccâc tarafından kurulan bu garnizon şehir, Büveyhîler döneminde de stratejik önemini korumuştur.²⁰⁰ Vâsıt, hem güneydeki isyancı Arap kabilelerini ve Batıha bölgesindeki hükümet karşıtı âsi grupları kontrol altında tutmak hem de nehir taşımacılığıyla Bağdat'a giden erzak yolunu güvenceye almak için hayati bir üs vazifesi görmüştür.²⁰¹ Büveyhî emirleri, Bağdat'taki siyasi kaos veya halk ayaklanmaları sırasında sık sık Vâsıt'a çekilerek burayı bir sığınak ve askeri toplanma merkezi olarak kullanmışlardır. Dolayısıyla Irak coğrafyasındaki hakimiyet mücadelesi, sadece Bağdat sokaklarında değil, Vâsıt'ı ve su yollarını kontrol etme savaşı şeklinde de cereyan etmiştir.²⁰²

2.3.3.1. Büveyhîler Döneminde Bağdat'ın Coğrafi ve Toplumsal Yapısı

Abbâsî hilafetinin başkenti ve İslâm dünyasının en büyük şehri olan Bağdat, Büveyhîlerin şehre hâkim olduğu hicri 4. asırda, kuruluş dönemindeki planlanan yuvarlak şehir (Medînetü'l-Mansûr) yapısını kaybetmiş, Dicle nehrinin iki yakasına yayılmış, birbirinden kopuk ve surlarla çevrili mahallelerden oluşan parçalı bir yapıya bürünmüştür.²⁰³ Şehrin bu dağınık yapısı, sadece bir yerleşim biçimi değil, aynı zamanda siyasi otoritenin

¹⁹⁷Fred M. Donner, "Basra", *Encyclopaedia Iranica* (New York: Encyclopaedia Iranica Foundation, 1988), 3/8/853.

¹⁹⁸Donner, "Basra", 3/8/353.

¹⁹⁹Öz, "Necef", 32/486-487; Öz, "Kerbela", 25/271-272.

²⁰⁰M. Mahfuz Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002), 148.

²⁰¹Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 154.

²⁰²M. Mahfuz Söylemez, "Vâsıt", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/542-543.

²⁰³Abdulhamit Dünder, "Bir Mezopotamya Şehri Olarak Bağdat: Dairevi Şehrin Kuruluşu Ve Mimari Özellikleri", *İslam Araştırmaları Dergisi* 46 (2021), 4.

parçalanmışlığının ve mezhebi ayrışmanın somut bir yansımasıdır. Dicle nehri, şehri batı yakası ve doğu yakası olarak ikiye bölmekte, iki yaka arasındaki ulaşım ise stratejik öneme sahip ‘Cisr’ denilen kayık-köprüler vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Büveyhîler döneminde bu köprüler, sadece ulaşım ağı değil, isyan zamanlarında kesilerek mahallelerin korunduğu birer savunma hattı işlevi görmüştür.²⁰⁴

Şehrin batı yakası, mezhebi çatışmaların en yoğun yaşandığı merkezdi. Bu yakanın güney kısmında yer alan Kerhbölgesi, şehrin ticari kalbinin attığı, zengin çarşıların ve tüccar konaklarının bulunduğu bir yerleşimdi. Kerh, nüfusu bakımından Şîîlerin kalesi durumundaydı ve Büveyhîlerin gelişiyile birlikte burası, Aşure ve Gadir-i Hum gibi Şîî uygulamaları kamusal alanlarda icra edildiği bir merkez üssüne dönüşmüştü.²⁰⁵ Buna mukabil, Kerh’in hemen güneyinde yer alan Bâbü’l-Basramahallesi ile Kallaîbölgesi, Abbâsî hilafetine ve Hanbelî mezhebine sıkı sıkıya bağlı Sünnî nüfusun yoğunlaştığı alanlardı.²⁰⁶ Kerh ile Bâbü’l-Basra arasındaki sınırlar, adeta görünmez bir savaş hattı gibiydi, her iki mahalle de kendi güvenliklerini sağlamak için surlar inşa etmiş, bu surlar çatışma zamanlarında mahalleleri birer kaleye dönüştürülmüştür.²⁰⁷

Dicle’nin doğu yakası ise daha ziyade siyasi ve idari merkezdi. Dârü’l-Hilâfe diye adlandırılan Halifelik sarayı ve devlet erkanının köşkleri bu yakada, Rusâfeve Muharremböl-gelerinde bulunmaktaydı.²⁰⁸ Büveyhî emiri Adududdevle’nin halifelik sarayının otoritesini dengelemek ve kontrol altında tutmak amacıyla kendi sarayını (Dârü’l-Memleke) bu yakada inşa ettirmiştir.²⁰⁹ Ancak doğu yakası da mezhebi açıdan homojen değildi. Özellikle Bâbü’t-Tâkmahallesi, Batı Yakası’ndaki Bâbü’l-Basra gibi Sünnî grupların ve Hanbelî ulemanın etkin olduğu bir merkezdi.²¹⁰

Bağdat’ın sosyo-ekonomik yapısı, bu mezhebi fay hatlarını derinleştiren en önemli unsurdur. Kerh bölgesindeki Şîî tüccarlar, sarraflar ve kumaşçılar, şehrin ekonomisini ellerinde tutmaktaydı. Buna karşılık, Sünnî mahallelerde yaşayan halk daha ziyade küçük

²⁰⁴İbnü’l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi’l-mülûk ve’l-ümem*, 14/46.

²⁰⁵İbnü’l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/474.

²⁰⁶Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 4/448.

²⁰⁷İbnü’l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/436-437.

²⁰⁸Abdülazîz ed-Dûrî, “Bağdat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/428.

²⁰⁹Abdulhamit Dünder, “Bağdat İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri”, *Kuruluşundan Selçuklu Hâkimiyetine Bağdat* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 100.

²¹⁰Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, 4/448.

esnaf, zanaatkâr ve medrese talebelerinden oluşuyordu. Ekonomik kriz, kıtlık veya enflasyon dönemlerinde, fakir halk tabakalarının zengin Kerh çarşılarına duyduğu öfke, kolaylıkla mezhebi bir kılıfa bürünerek yağma hareketlerine dönüşebiliyordu. Bu noktada, Bağdat sosyal hayatını ve güvenliğini tehdit eden ve Ayyârûn diye adlandırılan şehir eşkıyaları devreye girmektedir. Hem Sünnî hem de Şîî mahallelerin teşkilatlanmış bu eşkıyalar devlet otoritesinin zayıfladığı anlarda mahallelerin güvenliğini sağlama iddiasıyla haraç topluyor, yangınlar çıkarıyor ve karşı mezhebin kutsallarına saldırarak çatışmaları körüklüyorlardı.²¹¹

Sonuç olarak Büveyhîler dönemi Bağdat, Dârü's-Selâm isminin aksine, mekânsal ayrışmanın zirve yaptığı bir şehirdi. Büveyhî emirleri, şehri yönetirken bu parçalı yapıyı bazen bir denge unsuru olarak kullanmış, bazen de bu yapının ürettiği şiddet sarmalı içinde aciz kalarak şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Bağdat sokakları, İslâm düşünce tarihindeki kelâmî ihtilafların taşlı sopalı kavgalara dönüştüğü bir arena halini almıştır.

2.3.3.1.1. Muizzüddeve Dönemi Bağdat'ta Aşure ve Gadir-i Hûm Uygulamalarının Kurumsallaşması ve İlk Büyük Çatışmalar

Büveyhîlerin Bağdat'ta siyasi hakimiyeti ele geçirmeleri, sadece yönetim kademesinde bir değişiklik yaratmakla kalmamış, şehrin sosyo-kültürel ve dini hayatında da köklü bir dönüşümün fitilini ateşlemiştir. Şîî Büveyhî emiri Muizzüddeve H. 334-356 (M. 945-967), iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra, Şîîliğin sembollerini ve uygulamalarını, Sünnî Abbâsî hilafetinin başkentinde kamusal alana taşıma fikriyatını benimsemiştir. Bu fikriyatın ilk somut ve tahrik edici adımı, H. 351 (M. 962) yılında atılmıştır. Bu tarihte, Bağdat'ın ana camilerinin kapılarına ve duvarlarına, Şîî akidesinin tarihsel mağduriyet iddiasını yansıtan ve Sahâbeyi hedef alan lanet ifadeleri yazılmıştır. "Muâviye b. Ebî Süfyân'a, Fedek arazisini Fâtıma'dan gasp edene, Abbâs'ı şûradan çıkarana, Ebû Zer el-Ğifârî'yi sürgün edene ve Hasan'ın dedesinin yanına defnedilmesine engel olana Allah lanet etsin" şeklindeki bu yazılar, şehirde büyük bir infiale neden olmuştur. Sünnî halkın geceleyin bu yazıları silmesine karşılık, Muizzüddeve'nin emriyle bu ifadeler tekrar yazdırılmış, ancak vezir el-Mühellebî'nin tavsiyesiyle metin biraz yumuşatılarak 'Muâviye' ismi hariç diğerleri hakkında 'Ehl-i Beyt'e zulmedenlere lanet olsun' şeklinde genel bir ifadeye

²¹¹Nevzat Keleş, "Büveyhîler Devrinde Bağdat'da Asayiş: Ayyârular, Şâtırlar, Dâ'İrlere Ve Hırsızlar", *Turkish Studies* 12/9 (ts.), 64-65.

dönüştürülmüştür.²¹²

Ancak Bağdat tarihindeki asıl büyük kırılma ve mezhebi ayrışmanın resmi ilanı, bir yıl sonra, H. 352 (M. 963)yılında gerçekleşmiştir. Muizzüddeve, bu yıldan itibaren 10 Muharrem (Aşure) gününün, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesinin matem günü olarak, devlet töreniyle anılmasını, tüm çarşı ve pazarları kapatılmasını, alışverişin durdurulmasını, sokaklarda matem sembolü olarak kıldan dokunmuş elbiseler giyilmesini, kadınların saçlarını dağıtmış ve elbiselerini parçalamış bir halde sokaklara dökülerek yüzlerine ve sinelerine vurarak ağıtlar yakmasını emretmiştir. Bu ritüeller sırasında şehirde tam bir hüznün havası esmiş, Sünnî halk ise devletin ve Şîîlerin bu örgütlü gücü karşısında, o yıl için herhangi bir tepki gösterememiş, olayı sadece izlemekle yetinmiştir.²¹³

Aynı yılın sonuna doğru, Muizzüddeve bu kez Şîîliğin bir diğer temel günü olan 18 Zilhicce'yi, yani Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından vasi tayin edildiğine inanılan Gadir-i Hum gününü resmi bayram ilan etmiştir. Aşure günündeki matem ve hüznün aksine, bu günde Bağdat sokaklarında büyük bir sevinç ve şenlik havası estirilmiştir. Emir talimatıyla çarşılar gece geç saatlere kadar açık tutulmuş, meydanlarda büyük ateşler yakılmış, davullar ve borazanlar çalınarak kutlamalar yapılmıştır. Şehir baştan başa süslenmiş, develer kurban edilmiştir.²¹⁴ Bu iki zıt ritüel (Aşure matem ve Gadir-i Hum şenliği), Bağdat'ın zaman ve mekân algısını Şîî takvimi üzerinden yeniden kurgulamış ve Sünnî çoğunluğa karşı açık bir meydan okuma halini almıştır.

Bu uygulamaların doğal bir sonucu olarak, ertesi yıl, yani H. 353 (M. 964)yılından itibaren Bağdat sokakları, ritüeller üzerinden yürütülen kanlı bir iç savaşa sahne olmaya başlamıştır. Hicri 353 yılının Muharrem ayında, Şîîler yine aynı matem törenlerini icra etmek istediklerinde, bu kez Sünnî halkın sert direnişiyle karşılaşmış ve taraflar arasında büyük arbedeler yaşanmıştır. Bu çatışmalarda çok sayıda insan yaralanmış ve yağmalar yapılmıştır.²¹⁵ Sünnîler, bidat olarak gördükleri bu Şîî uygulamalarına karşılık olarak, kendi sembollerini ve ritüellerini üretmeye başlamış; Hz. Hüseyin'in matemine karşılık Hz. Mus'ab b. Zübeyr'in kabrini ziyaret etmeyi, Gadir-i Hum bayramına karşılık ise Hz. Peygamber

²¹²İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/255.

²¹³İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/261; İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/473.

²¹⁴İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/261; İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/474.

²¹⁵İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/264; İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 8/481.

ile Hz. Ebû Bekir'in Sevr mağarasında buldukları günü Yevmü'l-Gârbayramı olarak kutlamayı adet edinmişlerdir.²¹⁶ Böylece Bağdat, her yılın belirli günlerinde, iki farklı takvimin ve iki farklı tarihsel hafızanın çatıştığı, dükkânların yağmalandığı ve mahallelerin ateşe verildiği bir çatışma ortamına sürüklenmiştir.

Muizzüdevle döneminde yaşanan bu olaylar, sadece dönemsel bir gerginlik yaratmakla kalmamış, İslâm tarihinde Sünnî-Şîî ayrışmasının sokak düzeyinde ve kurumsal olarak yerleşmesine de neden olmuştur.

2.3.3.1.2. İzzüdevle Bahtiyâr Dönemi ve Bağdat'ta Mezhep Savaşlarının Şiddetlenmesi

Büveyhîlerin Bağdat'taki kurucusu Muizzüdevle'nin Hicrî 356 (Miladî 967) yılında vefat etmesiyle yerine geçen oğlu İzzüdevle Bahtiyâr (Hicrî 356-367/ Miladî 967-978), babasının askeri disiplininden ve siyasi ferasetinden yoksun bir yönetim sergilemiştir. İzzüdevle'nin zevk ve eğlenceye düşkünlüğü, devlet işlerini ihmal etmesi ve ordu içerisindeki Türk-Deylemli dengesini koruyamaması, Bağdat'ta zaten gergin olan mezhebi fay hatlarını tamamen kırmıştır.²¹⁷ Bu dönemde Sünnî-Şîî çatışmaları, sadece sopalı kavgalardan çıkıp, mahallelerin ateşe verildiği, binlerce insanın öldüğü ve şehrin iktisadi yapısının çöktüğü bir iç savaş halini almıştır.

Olayların zirve noktası ve Bağdat tarihinin en büyük felaketlerinden biri, H. 361 (M. 971) yılında yaşanan büyük yangındır. Bu tarihte, Bizans ordularının sınırları aşp Nusaybin'e kadar gelmesi üzerine Bağdat halkına cihat çağrısı yapılmıştır. Ayyârların toplanan halkı galeyana getirmesi sonucu Sünnî halk "Bütün bu felaketler Râfîzîlerin yüzünden oluyor" diyerek Şîî mahallesi Kerh'e saldırmış ve yakmışlardır.²¹⁸ Kaynaklara göre Bağdat'a 300'den fazla dükkân, 33 cami ve 17.000 dükkân ve ev yanarak kül olmuştur. Yangında sayısız insan yanarak can vermiş, Bağdat ekonomisi telafi edilemez bir darbe almıştır.²¹⁹

Bu felaketten sadece iki yıl sonra, H. 363 (M. 973) yılında, mezhebi taassubun akıl almaz boyutlara ulaştığı bir başka olay yaşanmıştır. Şîîlerin Muharrem ve matem törenlerine karşılık olarak, Sünnîler de kendi törenlerini icra etmişlerdir. Sünnî halk, bir kadını Hz. Aişe rolüne sokarak bir deveye bindirmiş, bazı gençleri de Talha ve Zübeyr

²¹⁶İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 15/14.

²¹⁷Erdoğan Merçil, "Bahtiyâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/524.

²¹⁸İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 15/333.

²¹⁹ed-Dûrî, "Bağdat", 4/450.

olarak isimlendirmiş ve sokaklarda ‘Biz Ali’nin ashabıyla savaşıyoruz’ dedirterek Şîileri tahrik edince iki taraf arasında çokça kişinin öldüğü ve yine çarşıların yağmalandığı kanlı bir çatışmaya dönüşmüştür.²²⁰

İzzüddeve döneminde Bağdat’ta yaşanan bu çatışma ortamı Büveyhîlerin güçlü lideri Adudüddeve’nin Bağdat’a girip yönetime el koymasıyla (H. 367/ M. 978) geçici olarak durulacak olsa da hicrî 361 ve H. 363 yıllarındaki bu büyük fitneler, Bağdat toplumunda bir daha kapanmayacak olan kin ve nefret tohumlarını ekmiş, Şîî ve Sünnî mahallelerin sınırlarını devlet sınırlarına çevirmiştir.

2.3.3.1.3. Adudüddeve Dönemi İstikrarın Sağlanması ve Mezhebi Baskılama

İzzüddeve Bahtiyâr döneminde tam bir anarşi ve iç savaş ortamına sürüklenen Bağdat, H. 367 (M. 978) yılında Büveyhî hanedanının en muktedir hükümdarı Adudüddeve Fannâ Hüsrev’in şehre girmesiyle birlikte radikal bir yönetim değişikliğine sahne olmuştur.²²¹ Şiraz merkezli Fars bölgesindeki başarılı yönetimini Irak’a taşıyan Adudüddeve, Bağdat’a girer girmez, seleflerinin aksine mezhep taassubunu değil, devlet otoritesini önceleyen çıkarıcı bir siyaset izlemiştir. Kendisi itikadi olarak İmâmiyye Şiası’na mensup olmakla birlikte, devletin bekası söz konusu olduğunda, Sünnî veya Şîî ayrımı yapmaksızın, kamu düzenini bozan her türlü hareketi en sert şekilde bastırma yoluna gitmiştir.

Adudüddeve’nin Bağdat’taki ilk icraatı, sokak hakimiyetini elinde bulunduran ve mezhep çatışmalarını körükleyen Kıssacılar ile Ağıtçılar üzerindeki devlet denetimini artırmak olmuştur. Muizzüddeve döneminde serbest bırakılan ve Şîî halkı galeyana getiren matem törenleri ile Sünnî halkı kıskırtan sahabe yorumları, Adudüddeve tarafından fitne unsuru olarak görülmüştür. Bu bağlamda, hicri 368 (979) yılından itibaren camilerde ve sokaklarda vaaz veren kıssacıların, Sahâbe hakkında konuşmaları, Hz. Muâviye’ye lanet okumaları veya aşırı övgüde bulunmaları yasaklanmıştır.²²² Emir’in bu sert tutumu Bağdat sokaklarında yıllardır süren gürültülü mezhep kavgalarını bıçak gibi kesmiştir.

Bu otoriter istikrar döneminin en somut göstergesi, Şîîlerin Aşûre ve Gadir-i Hûm uygulamalarını yasaklanması veya sınırlandırılmasıdır. Adudüddeve, önceki yıllarda

²²⁰İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, 15/344.

²²¹Özaydın, “Adudüddeve”, 1/392.

²²²İbnü’l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi’l-mülûk ve’l-ümem*, 14/254.

Bağdat'ı kana bulayan Aşure törenlerinin, çarşı kapatma ve sokaklarda zincirlerle dövünme şeklinde icra edilmesine müsaade etmemiştir. Aynı şekilde, Sünnîlerin buna tepki olarak geliştirdikleri Mus'ab b. Zübeyr Matemive Yevmü'l-Gârkutlamaları da devlet eliyle menedilmiştir. Bu yasaklar, sadece Sünnîleri korumak veya Şîîleri baskılamak amacı taşımamış, bizzat devlet otoritesinin tarafsız ve mutlak olduğunu göstermeyi hedeflemiştir. Nitekim kaynaklar, Adudüdevle döneminde Bağdat'ta ne Aşure günü ne de Gadir-i Hum günü herhangi bir taşkınlık yaşanmadığını, halkın korkudan evlerine çekildiğini kaydetmektedir.²²³

Adudüdevle, sadece yasaklarla değil, aynı zamanda kurumsal ve sosyal projelerle mezhebî gerilimi düşürmeye çalışmıştır. Bağdat'ın harap olan kısımlarını, özellikle çatışmalarda yanan Kerh ve Bâbü'l-Basra mahallelerini yeniden imar ettirmiş, Dicle üzerindeki köprüleri onartmış ve Bîmâristân-ı Adudîadında bir hastane inşa ettirmiştir.²²⁴ Ayrıca, Şîîlerin kutsal mekanları olan Nefes'te bulunan Meşhed-i Ali ve Kerbela'da Meşhed-i Hüseyin türbelerini imar ettirerek bir nevi Şîî tebaanın gönlünü almıştır. Sünnî Halife et-Tâi-Lillâhile ilişkilerini de Halifenin kızı ile evlenerek güçlendirmiş, böylece Sünnî kamuoyu nezdinde meşruiyetini tahkim etmiştir.²²⁵

Ancak Adudüdevle'nin kurduğu bu sükûnet ortamı, toplumsal bir uzlaşıdan ziyade, korkuya ve baskıya dayalı bir yapıya sahipti. Onun hicrî 372 (Miladî 983) yılındaki ani ölümüyle birlikte, baskılanan mezhebî öfke ve Türk-Deylem rekabeti, eskisinden çok daha şiddetli bir şekilde patlak verecekti. Adudüdevle dönemi, Büveyhî tarihinin mezhebi ihtilaflar noktasında kısa ama parlak bir ara dönem olarak kalmıştır.

2.3.3.1.4. Adudüdevle Sonrası Bağdat'ın Bölünmesi, Ayyârların Hakimiyeti ve Mezhep Savaşlarının Zirvesi

Büveyhîlerin güçlü lideri Adudüdevle'nin hicrî 372 (Miladi 983) yılının Şevval ayında vefat etti ve Hz. Ali'nin türbesinin yanına defnedildi.²²⁶ Adudüdevle'nin ölümü Bağdat ve Irak coğrafyası için sadece bir hükümdar değişikliği değil, uzun yıllar sürecek olan mezhep kavgalarının yeniden başlangıcı olmuştur. Adudüdevle'nin oğulları Samsâ-

²²³İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14/254.

²²⁴İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'â ibü'l-himem*, 7/453-457.

²²⁵Özaydın, "Adudüdevle", 1/393.

²²⁶İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/25.

müddevleve Şerefüddevele arasında başlayan taht kavgaları, merkezi otoriteyi parçalamış ve orduyu, Sünnî Türkler ve Şîî Deylemliler tam ortadan ikiye bölmüştür. Devletin güvenlik güçlerinin kendi içinde çatışmaya girmesiyle birlikte, Bağdat sokaklarını güvensizlik hâkim olmuştur.²²⁷

Mezhebî gerilimin itikadi boyutu da bu dönemde sertleşmiştir. Özellikle Halife el-Kâdir-Billâh (381-422/991-1031), Büveyhî emirlerinin zayıflığından yararlanarak Sünnîliği tahkim etmek için Kâdirî Akidesini ilan etmiş ve Şîî/Mutezilî görüşleri ‘sapkınlık’ olarak mahkûm etmiştir. Bu durum, sokaktaki çatışmalara hem resmi hem de dini bir meşruiyet kazandırmıştır.²²⁸ Hicri 398 yılında Şîî fâkihi İbnü'l-Muallim'in mescidinde işkence edilerek dövülmesi üzerine Sünnî ve Şîî gruplar arasında çatışmalar çıkmıştır.²²⁹

Hicrî 443 (Miladî 1051) yılında Kerh mahallesi ve Kallâyûn ahalisi Bâb-u Mes'ûd'un kalan kısımlarını tamamlamak istediler. İşlerini bitirdiklerinde adetleri üzeri yaptıkları burçların üzerine Muhammed ve Ali'nin beşeriyetin en hayırlısı olduğu sloganları yazdılar. Ancak Sünnî grupların yazının bununla sınırlı kalmadığını ve kim kabul ederse şükretmiş, kim de kabul etmezse dinden çıkmış olur ibaresinin de bulunduğunu söylediler. Kerh mahallesi sakinleri her ne kadar böyle bir eklemenin olmadığı söyleseler de çatışmalara engel olamadılar. Olayların büyümesi üzerine nakîp Ebû Temmâm olayları yatıştırmak ve durumu öğrenmek için Halife el-Kâim Biemrillah tarafından görevlendirildi. Her iki tarafı da dinleyip teftişle bulunan Ebû Temmâm Kerh mahallesi sakinlerini haklı bularak her iki tarafı da sükûnete çağırdı. Ekseriyeti Hanbelî olan Sünnî grupların buna yanaşmaması sonucu çatışmalar giderek artmaya başladı. Kerh mahallesinin su ihtiyacını karşılayan Dicle Nehri Sünnî gruplar tarafından kapatılarak Kerh mahallesi su sıkıntısı çekmeye başladı. Şîî grupların bir şekilde gizlice Dicle Nehri'nden getirdikleri suları “hayrattır” sloganları ile çarşı merkezinde dolaşmaları iki grubun birbirine saldırmasıyla sonuçlanmıştı. Olayların sükûnete ermesi için Şîîlere burçlara yazılan “insanların en hayırlısı” ibaresinin kaldırılması emredildi. Ancak bu da Sünnî grupları tatmin etmedi ve ezanlarında ki ‘hayrû'l-amel’ ibaresinin de çıkartılmasını talep ettiler. İki tarafında sert tutumu değişmemiş ve üç gün süren çatışmalarda Sünnîlerden birinin ölmesi üzere olaylar önü alınamayacak seviyeye gelmiştir.

²²⁷İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/46-47.

²²⁸İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaçam fi târîhi'l-mülük ve'l-ümem*, 15/125.

²²⁹İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/169.

Defin işlemleri bittikten sonra Sünnî gruplar Bâbü't-Tebn türbesine yürümüş ve türbede ne varsa talan etmişlerdir. Bununla da yetinmeyerek ertesi gün Meşhed'e giderek türbe ve benzeri kabirleri yakıp yıkmışlardır. Hatta Meşhed'e bulunan Musave torunu Muhammed bin Ali'nin de türbelerini yakmışlardır. Bunun üzerine Şîî Kerh mahallesi sakinleri de önemli Hanefî fâkihi Ebû Sa'd es-Serahsî'yi öldürmüş ve Hanefilerin mescitlerini ve fıkıhçıların evlerini yakmışlardır. Olaylar öyle bir boyuta gelmiştir ki artık Kerh mahallesi ekseninden çıkarak şehri doğu tarafına sıçramış ve Bâbü't-Tâk, Sûk'u Becc gibi yerlerde de çatışmalar yaşanmıştı. Bir haftadan fazla süren bu çatışma ortamında birçok ev, dükkân, çarşı, mescit, türbe yakılmış ve tahrip edilmiştir.²³⁰

Bu kaos ortamı, Bağdat'ın fiziki yapısını geri dönülemez şekilde tahrip etmiştir. Sürekli tekrarlanan yangınlar nedeniyle, bir zamanlar dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan Bağdat, harabelerle dolu, nüfusu azalmış ve birbirinden kopuk yerleşim yerlerine dönüşmüştür. Şîîler Kerh'e, Sünnîler ise Doğu Yakası'na ve Bâbü'l-Basra'ya hapsolmuş; Dicle köprüleri üzerindeki ulaşım, güvenlik gerekçesiyle sık sık kesilmiştir. Ticaret neredeyse tamamen durma noktasına gelmiş, halkın büyük bir kısmı şehri terk etmiştir.

Halife el-Kâim-Biemrillâh, bu sürdürülemez çatışma ortamından ve Büveyhî yönetiminden kurtulmak için doğudan yükselen yeni güç Selçukluların lideri Tuğrul Bey'e mektuplar yazarak onu Bağdat'a davet etmiştir. Hicrî 447 (Miladi 1055) yılında Tuğrul Bey'in ordusuyla Bağdat önlerine gelmesi, Şîî Büveyhî hakimiyetinin sonu, Sünnî Selçuklu devrinin başlangıcı olmuştur.²³¹ Ancak Büveyhîlerin arkalarında bıraktığı enkaz; sadece yıkılmış binalar değil, yüzyıllar boyunca İslâm dünyasının merkezinde kanayacak olan derin bir mezhebi yarılma ve toplumsal nefret hafızasıdır.

2.3.3.2. Büveyhîler Döneminde Basra Şehrinin Coğrafi ve Sosyo-Kültürel Yapısı

Irak coğrafyasının güney ucunda, Dicle ve Fırat sularının birleşerek oluşturduğu Şattülarap havzasında yer alan Basra, Büveyhîler döneminde Bağdat'ın denize açılan kapısı olma özelliğini korumuştur. Şehir, sadece bir yerleşim merkezi değil, Hint Okyanusu'ndan gelen ticaret gemilerinin ve Uzak Doğu mallarının İslâm dünyasına giriş yaptığı devasa

²³⁰İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 15/329-331; İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/436-438.

²³¹İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/462-463.

bir gümrük noktasıydı.²³² Büveyhî emirleri, özellikle Adudüddeve, Basra'nın bu stratejik önemini bildikleri için şehre özel bir ihtimam göstermişler, ancak şehrin yerli kimliği ile Büveyhîlerin Deylemlî/Şîî kimliği arasındaki doku uyumsuzluğu, sosyal hayatta daima hissedilmiştir. Basra, coğrafi olarak 'Nehr-i Ubulla' ve 'Nehr-i Ma'kil' gibi büyük kanallarla örülmüş, med-cezir olayının tarımsal sulamada doğal bir döngü sağladığı, hurma bahçeleriyle çevrili zengin ama nemli ve sıcak havasıyla zorlu bir şehirdi.²³³

Basra, Irak'ın diğer büyük merkezi olan Kûfe'den taban tabana zıttı. Kûfe tarihsel olarak Şîîlik hakimken Basra'da Mu'tezile ve Şîîler bulunmaktaydı. Büveyhîlerin iktidara gelmesiyle birlikte, şehrin bu geleneksel Sünnî dokusu üzerinde bir baskı oluşmuş, devlet eliyle desteklenen Şîî aileler ve Deylemlî askerlerin şehre yerleşmesiyle demografik yapı zorlanmıştır. Buna rağmen Basra, o dönemde Mu'tezile kelamcılarının, dilbilimcilerin rağbet ettiği bir yer olma özelliğini sürdürmüştür.²³⁴

İktisadi açıdan Basra, Büveyhî hazinesinin en büyük gelir kalemlerinden birini oluşturmaktaydı. Şehir, hurma üretimi ve tekstil ihracatının yanı sıra, deniz ticareti sayesinde Bağdat'taki emirin tüketim ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılıyordu.²³⁵ Ancak bu zenginlik, şehri aynı zamanda bir hedef haline getirmiştir. Basra Körfezi'nin öte yakasından gelen Karmatîtehdidi ve güneydeki Arap kabilelerinin yağma girişimleri, şehrin güvenliğini sürekli tehdit etmiştir.²³⁶

2.3.3.3. Basra Şehrinde Yaşanan Sünnî-Şîî Zıtlaşmaları ve Çatışmaları

Büveyhîlerin Irak hakimiyeti döneminde Basra, Bağdat'taki Kerh-Bâbü'l-Basra mahallelerinde olduğu gibi keskin ve sürekli bir çatışması yaşamamış olsa da şehrin köklü Sünnî kimliği ile Şîî karakteri arasındaki doku uyumsuzluğu, kronik bir gerilim hattı oluşturmuştur. Sünnî Basra halkı, Büveyhîlerin iktidara gelmesiyle birlikte uygulamaya koydukları Şîî Aşure matemi ve Gadir-i Hum uygulamalarına karşı pasif ama dirençli bir tepki göstermiştir. Bu şehirdeki çatışmalar, genellikle halk tabanlı sokak kavgalarından ziyade, Şîî Deylemlî askerlerin taşkınlıklarına karşı yerel Sünnî halkın ve Arap kabilelerinin direnişi

²³²Bakır, "Basra", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/108.

²³³Taner Yıldırım - Ahmet Altıngök, "Erken Ortaçağlarda Übüle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", *Turkish Studies* 9/4 (2014), 1187-1188.

²³⁴Makdisî, *Aḥseni't-te āsîm fî ma'rifeti'l-e ālîm*, 138-139.

²³⁵Makdisî, *Aḥseni't-te āsîm fî ma'rifeti'l-e ālîm*, 117-118.

²³⁶Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât, 1996), 33-34-52.

şeklinde tezahür etmiştir. Ayrıca Basra'nın hemen yanı başında bulunan Bahreyn merkezli Karmatîler(İsmailî Şîîler) tehdidi, şehirdeki mezhebî dengeleri sürekli sarsmış; Basra halkı, Karmatî saldırıları karşısında Büveyhîlerin kendilerini koruyamadığını düşünerek hem dışarıdaki aşırı Şîî (Karmatîler) düşmana hem de içerideki ılımlı Şîî (Büveyhîler) yönetime karşı öfke duymuştur.²³⁷

Basra'da mezhebî tansiyonun askeri bir çatışmalar üzerinden şekillendiği bu dönem, Büveyhî emirleri arasındaki taht kavgaları sürecidir. Özellikle Adudüdevle'nin ölümünden sonra, oğulları Samsâmüdevle ve Şerefüdevle arasındaki mücadelede Basra stratejik bir üs olarak kullanılmıştır. Bu süreçte şehir, sık sık el değiştirmiş; Şerefüdevle'yi destekleyen Türk askerleri (Sünnî) ile Samsâmüdevle'yi destekleyen Deylemliler (Şîî) arasında çatışmaları yaşanmıştır.²³⁸

Basra'daki zıtlıkların en özgün ve dramatik boyutu, Karmatîlerle olan ilişkilidir. Şîîliğin aşırı (Gulat) kolu olan Karmatîler, Basra'yı 'kâfir beldesi' olarak görüp sık sık yağmalama girişiminde bulunmuşlardır. İlginç bir şekilde, Büveyhîler de Karmatîleri 'sapkın' olarak görmüş ve onlarla savaşmıştır.²³⁹ Özellikle hicrî 373 yılında Karmatîlerin Basra'yı kuşatıp vergiye bağladığı dönemde, şehirdeki Sünnî halkın kendi savunma milislerini kurarak Karmatîlere karşı savaştığı görülmektedir. Kaynaklarda aktarıldığına göre Benû Müntefik kabilesine mensup olan el-Asfar diye tanınan bir kişi kalabalık bir grupla Karmatîlerin üzerine yürüdü. Çıkan savaşta el-Asfar Karmatîleri bozguna uğratmış ve ne kadar köleleri, malları ve sürüleri varsa hepsini alarak Basra'ya götürmüştür.²⁴⁰ Bu durum, Basra'da devlet otoritesinin çökmesine ve mezhebî kimlikli yerel güç unsurlarının (aşiret) yükselmesine neden olmuştur.

Basra'da Büveyhî hakimiyeti zayıflarken, Müntefikgibi güçlü Arap kabilelerinin baskısı artmıştır. Bu dönemde şehirdeki çatışma, 'Sünnî-Şîî' ekseninden ziyade 'Şehirli-Bedevi' ve 'Türk-Deylem' eksenine kaymıştır. Nihayetinde Selçukluların bölgeye gelişiyle

²³⁷Hanoğlan Hacıyev - Reşat Ahmet Ağaoglu, "Büveyhîler'le Bahreyn Karmatîleri Arasındaki Siyasi İlişkiler ve Bunun Irak İle Yakın Çevresindeki Yansımaları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (23 Eylül 2021), 188-191.

²³⁸İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/25-29.

²³⁹İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 42.

²⁴⁰Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/513; İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/54.

Basra'da Şîi Büveyhî idaresi son bulmuştur.²⁴¹

2.3.3.4. Büveyhîler Döneminde Vâsıt Şehrinin Coğrafi ve Sosyo-Kültürel Yapısı

Emevî valisi Haccâc b. Yûsuf tarafından, Kûfe ve Basra üzerindeki kontrolü sağlamak amacıyla orta nokta anlamına gelen Vâsıt adı verilerek kurulan bu şehir Büveyhîler döneminde de kuruluş amacına uygun olarak askeri ve stratejik önemini korumuştur. Dicle nehrinin iki kolu arasına yerleşmiş olan Vâsıt, Bağdat'ın iâşesini sağlayan tarım havzasının merkezi ve Basra'dan gelen nehir ticaretinin kontrol noktasıydı. Şehir, diğer Irak kentlerinden farklı olarak, sivil yerleşimden ziyade askeri garnizon karakteriyle öne çıkmış;²⁴² Büveyhî emirleri, Bağdat'ta bunaldıkları veya güneyden gelen tehditlerle savaşacakları zaman karargâhlarını buraya kurmuşlardır.²⁴³ Şehrın mimarisi, geniş kışlalar, nehir kenarındaki saraylar ve savunma amaçlı su kanalları üzerine kurgulanmıştır.

Kaynaklar Vâsıt'ın doğusunda Yahudi ve Hıristiyan mahallelerinin oluştuğunu; ibadet mekânlarının varlığını ve Sâbiîlerin özellikle şehrin batı yakasında zanaatla geçinen bir topluluk olarak öne çıktığını aktarır. Şehirde hatırı sayılır bir Yahudi nüfusun bulunduğu işaret eder. Bu durum Vâsıt'ın çok-kültürlü bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.²⁴⁴

Ekonomik açıdan Vâsıt, Irak'ın tahıl ambarı konumundaydı. Dicle'den ayrılan kanalların suladığı verimli arazilerde üretilen buğday ve arpa, nehir yoluyla Bağdat'a taşınır, başkentin ekmek ihtiyacının büyük kısmı buradan karşılanırdı. Bu durum, Vâsıt'ı stratejik bir hayat damarı haline getirmiştir.²⁴⁵ Bağdat'taki isyanlarda veya taht kavgalarında, rakiplerin ilk hedefi Vâsıt'ı ele geçirip başkentin erzak yolunu kesmek olurdu. Büveyhî emirleri, ordularının maaşlarını ödemek için Vâsıt'ın tarım gelirlerine (İkta) muhtaç olduklarından, şehri doğrudan kendilerine bağlı valilerle yönetmişler, ancak askerlerin tarım arazileri üzerindeki baskısı, zaman zaman köylü isyanlarına ve üretimin düşmesine yol açmıştır.²⁴⁶

Şehrın sosyal hayatında, nehir taşımacılığı yapan gemici esnafı ve dokumacılar loncası etkiliydi.²⁴⁷ Ayrıca Vâsıt, çevresindeki bataklık bölgelerinde yaşayan ve merkezi otoriteyi tanımayan Benî Esedve Benî Şeybângibi Arap kabileleri ile devlet arasında bir tampon bölge

²⁴¹Bakır, "Basra", 5/109.

²⁴²Söylemez, "Vâsıt", 42/541.

²⁴³İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'â ibü'l-himem*, 6/256.

²⁴⁴Söylemez, "Vâsıt", 42/542.

²⁴⁵Yâküt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/347-351.

²⁴⁶İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/84.

²⁴⁷Söylemez, "Vâsıt", 42/542.

işlevi görüyordu.²⁴⁸ Bu kabileler, zayıf anlarda şehri yağmalıyor, güçlü anlarda ise şehre gelip ticaret yapıyorlardı. Dolayısıyla Vâsıt'taki sosyal gerilim, sadece Sünnî-Şîî ekseninde değil, aynı zamanda şehirli-bedevi ve asker-sivil ekseninde de cereyan etmekteydi. Büveyhîlerin son döneminde şehir, Türk komutanlar ile Deylemli komutanlar arasındaki iç savaşın ana karargâhı olmuştur.²⁴⁹

2.3.3.5. Vâsıt Şehrinde Yaşanan Sünnî-Şîî Zıtlaşmaları ve Çatışmaları

Vâsıt'taki ilk büyük kırılma, İzzüddeve Bahtiyardöneminde (Hicrî 356-367/Miladî 967-978) yaşanan Türk-Deylem iç savaşı sırasında meydana gelmiştir. Türk komutan Sebüktingin'in Bağdat'ta Sünnîleri himaye ederek Büveyhî yönetimine isyan etmesi üzerine, Vâsıt şehri Deylemli Şîî güçlerin toplanma merkezi haline gelmiştir.²⁵⁰

Mezhebî çatışmanın zirveye ulaştığı ve kaynakların büyük Vâsıt fitnesi olarak kaydettiği olay ise H. 407 (M. 1016) yılında yaşanmıştır. Bu tarihte, Bağdat'taki mezhep gerilimi Vâsıt'a sıçramış, ancak buradaki sonuçları da ağır olmuştur. Sünnî halk ile şehirdeki Zeydî Şîîlerinyoğun olarak yaşadığı mahallelere toplu bir saldırı düzenlemiştir. Kaynaklarda bu yaşanan olayda Zeydîlere ait evlerin ve dükkânların yağmalanıp yakıldığı bildirilmiştir.²⁵¹

Büveyhîlerin son dönemi olan H. 440'lı yıllarda, Vâsıt artık merkezi yönetimden kopmuş, Türk asıllı Arslan el-Besâsîrî gibi askeri komutanların derebeylik yaptığı bir şehre dönüşmüştür. Kaynaklar H. 448 yılında Besâsîrî'nin Şîî Fatımîler adına hutbe okutma girişiminde bulunduğunu ve halkın buna herhangi bir tepki veremediğini kaydeder.²⁵²

2.3.3.6. Büveyhîler Döneminde Ncef Şehrinin Coğrafi ve Sosyo-Kültürel Yapısı

Ncef, Kûfe'ye yakınlığı ve Hz. Ali'nin kabri etrafında teşekkül eden Meşhed (ziyaretgâh) olma kimliği sebebiyle Büveyhîler döneminde mezhebî aidiyetlerin görünürleştiği bir merkez hâline gelmiştir. Şehir, tarih boyunca Gırâ (Guryân), Rabve ve Vâdisse'l-selâm adlarıyla da anılmış; Hz. Ali'nin şehadetiyle irtibatı sebebiyle Meşhed adı yaygınlık

²⁴⁸İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi el Kâmil fit Tarih Tercümesi*, 9/60-89.

²⁴⁹Abdülkadir Selman el-Ma'adidi, *Vâsıt fi'l-Asrî'l-Abbâsî* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l Arabiyyetü'l-Mevsûât, 1426/2006), 208.

²⁵⁰İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'â ibü'l-himem*, 6/374-475.

²⁵¹Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kitâbi'l- Arabiyye, 1410/1990), 28/25.

²⁵²Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-nübelâ'* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408/1985), 18/311; Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/528.

kazanmıştır.²⁵³

Büveyhî iktidarının özellikle Adudüddевle devrinde, Hz. Ali'nin mezarı etrafındaki yapı topluluğuna yönelik imar ve genişletme faaliyetleri, hem bölgedeki Şîî topluluklarla siyasal meşruiyet ilişkisinin pekiştirilmesi hem de mukaddes mekânların himayesi bakımından anlamlıdır. Kaynaklar, Adudüddевle'nin bu külliyei genişlettiğini ve ayrıca Hz. Ali'nin kabri civarında bir türbe yaptırdığını ve Kerbela'daki Hz. Hüseyin türbesinin de tamir ettirildiğini kaydeder.²⁵⁴

Adudüddевle'nin H. 37'te Bağdat'ta vefatının ardından naaşının ertesi yıl Necef'e nakledilerek Hz. Ali'nin türbesine defnedilmesi, Büveyhî hamiliğinin yalnızca imar düzeyinde kalmayıp bizzat hükümdar belleğine de taşındığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²⁵⁵

2.3.3.7. Necef Şehrinde Yaşanan Sünnî-Şîî Zıtlaşmaları ve Çatışmaları

Hicrî 443 yılında Necef'te bulunan Hz. Ali'nin türbesi Bağdat'ta bulunan Sünnî taassup ehli kişiler tarafından yakılmıştır. Bu yakma eylemi Bağdat'ta yaşanan Sünnî-Şîî çatışmalarının bir tezahürü olarak gerçekleşmiştir. Yakma eylemini akabinde hemen tamir edilerek tekrardan Şîîlerin hizmetine sunulmuştur. Bu kadar kısa bir sürede tamir edilmesinde Büveyhî yönetiminin Hz. Ali'nin türbesi etrafında kurdukları ve maddi olarak da destekledikleri vakıfların etkisi büyük olmuştur.²⁵⁶

²⁵³Öz, "Necef", 32/486-487.

²⁵⁴Abdüsselam Uluçam, "Meşhed-i Ali", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29/365-366.

²⁵⁵Özaydın, "Adudüddевle", 1/392-393.

²⁵⁶Öz, "Necef", 32/487.

6. SONUÇLAR

Büveyhîler döneminde (H. 4–5 / M. 10–11. yüzyıllar) mezhebî ayrışmanın yalnızca itikadî bir farklılık olarak değil, şehirlerin demografik yapısı, iktisadî imkânları, idarî düzeni ve kamusal alan pratikleri üzerinden toplumsal bir gerilim hattına dönüştüğü görülmüştür. İran coğrafyası ve şehirleri ile Irak ve şehirleri arasında zıtlaşmanın farklı mekânlarda ve farklı yoğunlukta ortaya çıktığı müşahede edilmiştir.

İran coğrafyasında Büveyhî hâkimiyetinin dayandığı zeminin, şehirler arası ticaret yolları, tarımsal üretimi mümkün kılan sulama/altyapı düzeni ve askerî insan kaynağıyla yakından ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Buna Rey şehri, Cibâl havzasında siyasî-idarî merkez niteliği kazanması sebebiyle mezhebî gerilimlerin de takip edilebildiği başlıca örneklerden biri olmuştur. Kaynaklardan anladığımız kadarıyla Rey'in şehir dokusu, nüfus dağılımı ve ilmî ortamı, gerilimin sokak taşkınlığı'na dönüşmesini kimi dönemlerde sınırlandıran, kimi dönemlerde ise çekişmeleri şehir içine taşıyan bir yapı üretmiştir. Bu durum, Rey'de mezhebî rekabetin çoğu zaman erkler arası himaye ilişkileri ve idarî tercihlerle birlikte okunması gerektiğini göstermektedir.

Kum, Sâve ve Âve hattı ve Hemedan ise İran içindeki mezhebî görünümün tek tip olmadığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Kum'un Şî-İmâmî karakterinin baskın oluşu ve şehir kimliğinin bu aidiyet etrafında şekillenmesi, mezhebî farklılığın toplumsal alanda kural/kaide hâline gelebildiğine işaret etmektedir. Sâve ve Âve hattına dair coğrafî tasvirler de, birbirine yakın yerleşimlerin dahi mezhebî aidiyet üzerinden farklılaşabildiğini ve bunun şehirler arası ilişkileri etkileyebildiğini göstermektedir. Hemedan hakkında aktarılan bilgiler ise bu yerleşim alanının, şehir düzeni ve bölgesel konumu itibarıyla bu merkezin hem ticaret hem güvenlik açısından kritik bir geçiş alanı olduğunu, dolayısıyla mezhebî gerilimlerin çoğu zaman bölgesel siyasî dalgalanmalara bağlı biçimde şiddetlenip yatıştığını düşündürmektedir. Nitekim Kum ve Hemedan'a dair bazı olay kayıtları, çatışmaların dönemsel olarak görünür hâle geldiğini, fakat her şehirde aynı süreklilik ve yoğunlukta yaşanmadığını göstermektedir.

Irak coğrafyasında ise mezhebî zıtlaşmanın daha gözle görünür bir kamusal zemine taşındığı, bunun da Irak şehirlerinin dinî ritüelleri, nüfus yoğunluğunu ve siyasal rekabeti aynı anda barındıran yapısıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Kûfe ve Basra gibi erken dönem

ilmî-siyasî merkezlerin mirası ile Necef/Kerbela gibi ziyaret mekânlarının varlığı, mezhebî rekabetin toplumsal karşılığını güçlendiren unsurlardır. Bağdat özelinde, şehrin Dicle'nin iki yakasına yayılan parçalı dokusu ve mahalle temelli ayrışma, mezhebî gerilimi mekânsal olarak taşıyan bir çerçeve üretmiştir. Ayrıca Muizzüdevle döneminde Âşûrâ ve Gadîr-i Hûm uygulamalarının kamusal alanda kurumsallaşması, mezhebî kimliğin görünürlüğünü artırmış; bu görünürlük, karşı tepkileri de tetikleyerek çatışmaların süreklilik kazanmasına yol açmıştır. Zamanla asayişin bozulmasıyla ayyâr/şâtır gruplarının şehir düzeninde belirginleşmesi, gerilimin şiddet kapasitesini yükseltmiş, bu da mezhebî çatışmaların yalnızca dinî tartışma değil, aynı zamanda şehir güvenliği meselesi olduğunu göstermiştir.

Basra'da ise şehir kimliği, liman-ticaret hattı ve bölgesel deniz bağlantılarıyla şekillenen iktisadî yapı üzerinden okunmalıdır. Übülle limanı ve körfez hattı ile Basra'nın coğrafi/iktisadî konumu, şehrin toplumsal dokusunu belirlemiş, bu doku mezhebî gerilimlerin ortaya çıkış biçimini de etkilemiştir. Basra'da çatışmaların, yer yer Karmatî tehdidi ve bölgesel siyasî rekabet gibi unsurlarla kesişerek askerî taşkınlıklara veya şehir içi gerilimlere dönüştüğü görülmektedir. Vâsıt ise kuruluş gayesi itibarıyla askerî-stratejik niteliğini korumuş, şehirdeki toplumsal yapı (kabile hareketliliği, iktisadî ve idarî konum) mezhebî gerilimlerin daha çok merkezî otorite zayıflığı ve çevresel güç mücadeleleriyle birlikte okunmasını gerekli kılmıştır. Bu bağlamda Vâsıt'ta görülen çatışmalar, çoğu kez Bağdat merkezli dalgalanmaların taşraya yansması ve son dönemdeki siyasî kırılmalarla birlikte değerlendirilmelidir. Necef'te ise Hz. Ali'nin kabri etrafında şekillenen kutsal mekân kimliği, Büveyhî hamiliğiyle güçlenmiş, buna rağmen bazı dönemlerde yaşanan saldırılar, mezhebî gerilimin kutsal mekânları da hedef alabilecek ölçüde keskinleşebildiğini göstermiştir.

Sonuç olarak, İran şehirlerinde mezhebî zıtlama daha çok bölgesel siyaset ve idarî tercihler üzerinden biçimlenirken, Irak şehirlerinde (özellikle Bağdat'ta) dinî ritüeller, mahalle mekânı ve asayiş dinamikleri zıtlamayı sürekli yeniden üreten başlıca unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Bu bütüncül tablo, mezhebî gerilimin belirli bir noktadan sonra siyasî düzeni zorlayan bir krize dönüştüğünü, nihayet Irak'taki sürdürülemez çatışma ikliminin Selçuklu müdahalesine kapı araladığını göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Abdülcebbâr, A. A. K. (Ed.). (t.y.).
- Adamo, N., & Al-Ansari, N. (2020). Agriculture and irrigation of Al-Sawad during the Islamic period. *Journal of Earth Sciences and Geotechnical Engineering*, 10(3), 159–181.
- Akoğlu, M. (t.y.). t.y.). Büveyhîler'in mezhebî eğilimleri/politikaları üzerine. *Bilimname*, 17(2), 123–138.
- Andırırbu, R. (2020). Bütünleşemeyen Lübnan'da temel siyasî aktör olarak dinî gruplar. *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 190–212.
- Arslan, İ. (2022). Türklerin nüfûzu altında Abbâsî hilâfetinin görünümü (Sâmerrâ dönemi). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53, 387–410.
- A.S.el-M. Adidi. (2006). *Vâsıt fi'l-Asrî'l-Abbâsî*. Dâru'l Arabiyyetü'l-Mevsûât.
- Atar, F. (2001). *Kadı*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 24. TDV Yayınları.
- Avcı, C. (2002). Kûfe. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 26 [ss. 339-342].).
- Avcı, C. (2020). Mu'tasım-Billâh. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 31, ss.
- Bakır, A. (1992). Basra. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 5 [ss. 108-111].).
- Bakır, A., & Dündar, A. (2019). Büveyhî Hânedânî'nin menkıbevî kuruluşu ve tarihi arka planı. *History Studies: International Journal of History*, 11(1), 23–52.
- Batır, İ. (2022). Büveyhîler döneminde Türkler ve Deylemliler arasında ortaya çıkan çatışma: Rûzbihân ed-Deylemî örneği. *İstanbul Üniversitesi Yayinevi Türkiyat Mecmuası*, 32(2), 539–556.
- Birişik, A. (2007). Pakistan. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 34 [ss. 149-153].).
- Bozkurt, N. (1997). Hârûnürreşîd. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 16 [ss. 258-261].).
- Buhârî, M. İ.-S. (Ed.). (t.y.). 4 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.
- Buniatov, Z. (1991). Azerbaycan. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 4 [ss. 317-322].).
- Çekiç, A. (2018). Selçuklulardan Eyyûbîlere Sünnî-İslam devlet siyasetinde Mısır'ın yeri ve önemi. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 119–138.
- Çelebi, F. (2023). *Orta Çağ'da bir İslâm şehri Rey -Büveyhîler dönemi*. Fecr Yayınları.
- Çelebi, İ. (2008). *Sâhib b. Abbâd*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 35. TDV Yayınları.
- Demirci, M. (2000). İktâ. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 22 [ss. 43-47].).
- Demirci, M. (2009). *Sevâd*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 36, ss. 576-578. TDV Yayınları.
- D.İ.A. (2003). Lübnan. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 27 [ss. 243-244].).
- Donner, F. (1988). Basra. Encyclopaedia Iranica içinde (Cilt 3. Sayı, 8, 851–855.
- Donohue, J. (2003). *The Buwayhid dynasty in Iraq 334 H./945 to 403 H./1012: Shaping institutions for the future*. Brill.
- Durmuş, İ. (2006). Mütenebbî. TDV İslâm ansiklopedisi içinde.

- Duygun, G. (2015). *Büveyhîler zamanında Kirmân bölgesinin siyasî ve sosyo-kültürel durumu [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.*
- Dündar, A. (2020). Bağdat ilim havzasında İslâm düşüncesinin öncü şahsiyetleri. Kuruluşundan Selçuklu hâkimiyetine Bağdat içinde (ss. 57-106).
- Dündar, A. (2021). Bir Mezopotamya şehri olarak Bağdat: Dairevî şehrin kuruluşu ve mimarî özellikleri. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 46, 1–58.
- ed-Dûrî, A. (1991). Bağdat. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 4 [ss. 425-433].).
- ed-Dûrî, A. (1994). Divan. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 9, ss.
- el-Hâlidî, H. (2013). Irak'ta Ehl-i Sünnet ile Şia arasındaki savaş. *Gazze İslâm Üniversitesi Dergisi*, 1(2), 205–230.
- Elmas, M. (2019). *Fâtımî Devleti'nin Sünnî-Şîî siyaseti: Bu çerçevedeki faaliyet ve uygulamalar [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi.*
- el-Mâverdî, A. M. (1989). *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Mektebetü'd-Dâru İbn Kuteybiye.
- en-Nevbahtî, H. M. (1992). *el-Ma âlât ve'l-fıra , Ta'dâdü fıra ı'ş-Şî'a, Me âhibü'l-fıra . Dâru'l-Reşâd.*
- er-Râgıb el-İsfahânî, H. b. M. (t.y.). el-Müfredât fî garîbi'l- ur'ân. (t.y.). Mektebetü-Nizâr Mustafa El-Bâz.*
- Erbil, K. (2023). Irak Büveyhîlerinde sosyal hayat. İlahiyat alanında uluslararası araştırmalar içinde (ss. 44-71). Platanus Yayınları.
- Erkal, M. (1988). *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 1 [ss. 555-556].).
- Erkoç, M. (2020). Büveyhîler Devleti'nin kuruluşu ve Bağdat'a hakim olma süreci (933-945). *Külliye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 214–231.
- es-Sâbî, H. (t.y.). M. (t.y.). *Rüsümü dâri'l-hilâfe. Dâru'l-Râid el-Arabiyye.*
- es-Suyûtî, C. (2023). *Târîhu'l-Hulefâ. Dâru'l-Minhâc.*
- eş-Şehristânî, M. A. (1993). *el-Milel ve'n-Nihal* (1 Cilt). Dâru'l-Marife.
- ez-Zehebî, M. A. (1985). *Siyerü A'clâmi'n-nübelâ*.
- ez-Zehebî, M. A. (1990). *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'clâm* (52 Cilt). Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye.
- Fayda, M. (1994). *Ebnâ. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 10. TDV Yayınları.*
- Fettâh, İ. (1993). *Cebriyye. TDV İslâm ansiklopedisi içinde. TDV Yayınları.*
- Fiğlalı, E. (1996). *Gadîr-i Hum. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 13. TDV Yayınları.*
- Fiğlalı, E. (2001). *İsnâaşeriyye. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 23 [ss. 142-147].).*
- Fırat, N. (2024). Büveyhî esaretindeki Abbâsî halifelerinin otoritelerini ve Sünnîliği güçlendirme çabaları. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 174–196.
- Göl, Y. (2018). *Abbâsîler döneminde kâdı'l-kudâtlık [Yayımlanmamış doktora tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi.*

- Güner, A. (2003). Mecdüddeve. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 28 [ss. 229-230].).
- Güner, A. (2005). Hamza el-İsfehânî ve Büveyhîler (2. D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 21, 57-75).
- Güzel, F. (2005). *Abbasîler'de emirü'l-ümerâlık müessesesi [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]*. Selçuk Üniversitesi.
- Haberli, M. (2012). İtikâdi İslam mezheplerinin ortaya çıkışına etki eden faktörler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 160-177.
- Hacıyev, H., & Ağaoğlu, R. (2021). Büveyhîler'le Bahreyn Karmatîleri arasındaki siyasî ilişkiler ve bunun Irak ile yakın çevresindeki yansımaları. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(2), 184-208.
- Hakyemez, C. (2023). Günümüz Ortadoğu İslâm coğrafyasında Şîa ve Şîilerin durumu üzerine bir inceleme. *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 16(1), 182-219.
- Haldûn, A. M. İ. (1999). *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübteda' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsarâhüm min-zevi's-sultânî'l-ekber (14 Cilt. Dâru'l-Kutubi'l-Misrî & Dâru'l-Bunânî)*.
- Hallikân, A. İ. (t.y.). *M. (t.y.). Vefeyâtü'l-A'yân (8 Cilt. Dâru'l-Sâdır)*.
- Hançabâ, H. (2016). Abbâsîler döneminde vezirlik (295-530/908-1136).
- Havkal, M. A. İ. (1938). *Sûretü'l-Arz*. Brill.
- Havkal, M. A. İ. (1996). *Sûretü'l-Arz. Dâru'l-Mektebetü'l-Hayât*.
- Hizmetli, S. (2001). *Karmatîler. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 24, ss. 510-514. TDV Yayınları)*.
- İbnü'l-Cevzî, A. A. (1992). *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem (19 Cilt. Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye)*.
- İbnü'l-Esîr, A. M. (1985). *İslâm tarihi el-kâmil fi't-tarih tercümesi (A. Ağırakça, Çev.; 12 Cilt)*.
- İlhan, A. (1996). Gaybet. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 13 [ss. 410-412].).
- İstahrî, İ. M. (1927). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. Brill.
- Kalaycı, M. (2016). Mâtürîdî-Hanefî aidiyetin Osmanlı'daki izdüşümleri. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 20(2), 9-72.
- Kallek, C. (1995). *Esed (Benî Esed). TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 11. TDV Yayınları)*.
- Kapar, M. (2006). *Müntefik (Benî Müntefik). TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 32. TDV Yayınları)*.
- KAYNAKÇA. (t.y.).
- Keleş, N. (t.y.). t.y.). Büveyhîler devrinde Bağdad'da asayiş: Ayyârlar, şâtırlar, dâ'irler ve hırsızlar. *Turkish Studies*, 12(9), 55-88.
- Kesîr, İ. Ö. İ. (1997).
- Kırkpınar, M. (2006). Mütevekkil-Alellah, Ca'fer b. Muhammed. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 32 [ss. 2012-2014].).

- Kitapçı, Z. (1987). *Orta Doğu'da Türk askerî varlığının ilk zuhuru*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Makdisî, M. A. (1902). *Ahşeni't-te âsîm fî ma'rifeti'l-e âlîm*. Brill.
- Manzûr, M. M. İ. (2011). *Lisânü'l-Arab (9 Cilt)*. Dâru'l-Sâdır.
- Merçil, E. (1991). Bahtiyâr. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 4 [ss. 523-524]).
- Merçil, E. (1992). *Besâsîrî*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 5, ss. 528-529). TDV Yayınları.
- Minorsky, V. (1932). *La domination des Dailamites*. Ernest Leroux.
- Miskeveyh, A. M. İ. (1998). *Tecâribü'l-ümem ve te'â'ibü'l-himem (8 Cilt)*. Dâru'l-Besâir li'l-Hedemâti'l-Sekâfiyye.
- Morkoç, N. (2023). Türkiye'de Caferilerin mezhebi kimliklerinden dolayı yaşadıkları dışlanma ve ayrımcılık. *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 10(23), 346–380.
- Mu'cemü'l-büldân (5 Cilt)*. (1997). Dâru'l-Sâdır.
- Mu'cemü'l-Udebâ (6 Cilt)*. Dâru'l Arabi'l-İslâmî. (1993).
- Müfid, M. M. Ş. (2008). *el-İrşâd fî Ma'rifeti Hucecillahi ale'l-İbâde (2 Cilt)*.
- Ocak, A. (1989). Alevî. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 2 [ss. 368-369]).
- Ocak, A. (1992). Bektaşîlik. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 5 [ss. 373-379]).
- Okumuşlar, M. (2008). Ehl-i Sünnetin kurumlaşmasında Nizamiye medreselerinin etkisi. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 137–148.
- Öğüt, S. (1994). Ebû Yûsuf. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt, 10, 260–265).
- Ötenkaya, Y. (2015). *Abbasîler Devletinde siyâsî baskı, isyan ve cinayetler (809-902) [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]*. Erciyes Üniversitesi.
- Öz, M. (1993). Ca'fer es-Sâdık. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 7 [ss. 1-3]).
- Öz, M. (2000). İmâmiyye. TDV İslâm ansiklopedisi içinde.
- Öz, M. (2006). Necef. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 32 [ss. 486-487]).
- Öz, M. (2010a). *Şiâ*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 39, ss. 111-114). TDV Yayınları.
- Öz, M. (2010b). Takiyye. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 39, ss. 111-114).
- Öz, M. (2011). Teberrî. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 40 [ss. 214-215]).
- Öz, M. (2022). *Kerbelâ*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 25, ss. 111-114). TDV Yayınları.
- Özaydın, A. (1988). Adudüdevle. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 1 [ss. 392-393]).
- Özaydın, A. (2006). Müstaîn-Billâh. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 32 [ss. 112-113]).
- Özaydın, A. (2007a). *Nizâmiye medresesi*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 33, ss. 188-191). TDV Yayınları.
- Özaydın, A. (2007b). Nizâmülmülk. TDV İslâm ansiklopedisi içinde.
- Özen, Ş. (1996). *Ğiyâşü'l-ümem fî iltiyâsi'z-zulem*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 14). TDV Yayınları.
- Özen, Ş. (2001). Kâdilkudât. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 24 [ss. 77-82]).
- Özen, Ş. (2013). Yahyâ b. Eksem. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 43 [ss. 249-251]).
- Özgüdenli, O. (2008). Rey. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 35 [ss. 40-41]).

- Pazar, N. (2023). *Abbâsîlerin ilk döneminde Bağdat'ta siyâsî ve sosyal durum [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]*. Çukurova Üniversitesi.
- Pew Research Center. (2009). Mapping the global Muslim population: A report on the size and distribution of the world's Muslim population.
- Saray, M. (1988). Afganistan. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 1 [ss. 401-408]).
- Söylemez, M. (2002). Vâsıt kentinin kuruluşu ve ilk sakinleri üzerine. *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 147-172.
- Söylemez, M. (2012). *Vâsıt*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 42, ss. 541-544). TDV Yayınları.
- Şen, M. (2009). Abbâsîler döneminde idarî ve malî kadrolardaki Türkler. *İstem*, 13, 233-260.
- Terzi, M. (1996). Gulâm. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 14 [ss. 178-180]).
- Tholib, U. (2009). The economic factors of the Abbasid decline during the Buwayhid rule in the fourth/tenth century. *Al-Jami'ah: Journal of Islamic Studies*, 47(2), 343-376.
- Tomar, C. (2013). Yemen. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 43 [ss. 401-406]).
- Uç, M. (2021). Büveyhîler dönemi ilim ve tıp merkezlerinin gelişiminde vakıfların rolü ve âkıbetleri. *Akif Dergisi*, 51(2), 212-228.
- Uç, M. (2023). Büveyhîler döneminde birlikte yaşamının imkânı üzerine: Kerh örneği. Makale/Kitap Bölümü Adı içinde (ss. 557-571). Grafiker Yayınları. (Not: Orijinal kaynakçada kitap adı eksik olduğu için varsayılan olarak bırakılmıştır, ilgili kısmı tamamlamanız gerekebilir.)
- Uluçam, A. (2004). Meşhed-i Ali. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 29, ss. 526-532). TDV Yayınları.
- Üstün, İ. (2000). İran. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 22 [ss. 400-404]).
- Üzüm, İ. (2004). *Mezhep*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 29, ss. 526-532). TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. (t.y.). *Ehl-i Sünnet*. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 10, ss. 525-530). TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-sunnet>
- Yavuz, Y. (1995). Eş'ariyye. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 11 [ss. 447-455]).
- Yavuz, Y. (2022). Kelâm. TDV İslâm ansiklopedisi içinde.
- Yıldırım, T., & Altıngök, A. (2014). Erken ortaçağlarda Übülle liman kentinin İran körfezi açısından önemi. *Turkish Studies*, 9(4), 1185-1197.
- Yıldız, H. (1988). Abbâsîler. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 1 [ss. 31-48]).
- Yıldız, H. (1992). Batîha. TDV İslâm ansiklopedisi içinde.
- Yücel, F. (2013). Zeydiyye. TDV İslâm ansiklopedisi içinde (Cilt 44 [ss. 331-338]).

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Ad Soyadı : MEHMET TAŞAN
Öğrenci No : 235230001
E-posta : mehmettasan0244@gmail.com
Telefon : 05337029833
Doğum Yeri : Adıyaman/Kahta
Doğum Tarihi : 1996-10-08
ABD (TR) : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
ABD (EN) : Department of Basic Islamic Sciences
: